

«Σχολή Κοινωνικών Επιστημών»

ΠΜΣ «Σύγχρονες Δημοσιογραφικές Σπουδές»

Διπλωματική Εργασία

«Ψευδείς Ειδήσεις (Fake News) σε Εμπόλεμη Περίοδο: Το
Παράδειγμα της Ουκρανίας»

«Ευτυχία Μελά»

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Δέσποινα Χρονάκη

Πάτρα, Ιούνιος, 2022

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο/η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο/Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Ψευδείς Ειδήσεις (Fake News) σε Εμπόλεμη Περίοδο: Το
Παράδειγμα της Ουκρανίας»

«Ευτυχία Μελά»

Επιτροπή Κρίσης

Επιβλέπων Καθηγητής/Επιβλέπουσα

Καθηγήτρια:

«Όνομα & Επώνυμο»

«Ιδιότητα & Ίδρυμα Υπαγωγής»

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής /Συν-

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

«Όνομα & Επώνυμο»

«Ιδιότητα & Ίδρυμα Υπαγωγής»

Πάτρα, Ιούνιος 2022

Περίληψη

Τις τελευταίες δεκαετίες στο επίκεντρο των διεθνών συζητήσεων βρίσκεται όλο και περισσότερο το ζήτημα των «ψευδών ειδήσεων» (fake news) και η ανάγκη αντιμετώπισης του. Οι ψευδείς ειδήσεις αδιαμφισβήτητα δεν αποτελούν ένα καινούριο φαινόμενο, όμως παρόλα αυτά φαίνεται πως η εξέλιξη της τεχνολογίας και η όλο και αυξανόμενη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ως βασικές πηγές καθημερινής πληροφόρησης και ενημέρωσης, ανησυχούν τόσο τους ακαδημαϊκούς μελετητές όσο και τους πολιτικούς. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο μεγάλων κρίσεων παγκόσμιας κλίμακας, όπως στις περιπτώσεις πολέμου, η έγκυρη πληροφόρηση των πολιτών τίθεται σε μεγάλο βαθμό υπό αμφισβήτηση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο πόλεμος μεταξύ Ουκρανίας και Ρωσίας που κηρύχθηκε το Φεβρουάριο του 2022 και συνεχίζει να εξελίσσεται μέχρι και σήμερα. Ο καταγισμός πληροφοριών σχετικά με ζητήματα που αφορούν την εξέλιξη του πολέμου δημιουργεί σύγχυση στους πολίτες σε μία διαρκή προσπάθεια αναζήτησης αξιόπιστων πληροφοριών. Στα πλαίσια αυτά, ο ρόλος των δημοσιογράφων κρίνεται ύψιστης σημασίας στις περισσότερες μελέτες, ενώ η ευθύνη για τη διασφάλιση μίας έγκυρης ενημέρωσης αποδίδεται σχεδόν εξ ολοκλήρου σε αυτούς στις διεθνείς συζητήσεις. Οι ψευδείς ειδήσεις αντιμετωπίζονται συχνά ως μία απειλή για τη δημοκρατία, ενώ η ανάγκη ελέγχου γεγονότων (fact-checking) αναδεικνύεται ως ο καλύτερος τρόπος αντιμετώπισης του φαινομένου. Στην εποχή αυτή της μετά-αλήθειας (post-truth era) οι ψευδείς ειδήσεις είναι άμεσα συνδεδεμένες και με την εμφάνιση του λαϊκισμού, έννοια η οποία χρησιμοποιείται για να εξυπηρετήσει συγκεκριμένους σκοπούς. Στη παρούσα εργασία, γίνεται μία προσπάθεια κριτικής ανάλυσης της συζήτησης γύρω από τις ψευδείς ειδήσεις όπως αυτή εμφανίζεται στη βιβλιογραφία με σκοπό να διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους κατασκευάζεται κοινωνικά το θέμα και να τεθούν υπό αμφισβήτηση οι κυρίαρχοι λόγοι.

Λέξεις – Κλειδιά

Ψευδείς Ειδήσεις, Έλεγχος Γεγονότων, Εποχή της Μετά-Αλήθειας, Λαϊκισμός, Ηθικός Πανικός

«Fake News in wartime: the example of Ukraine»

«Eftychia Mela»

Abstract

In recent decades, the issue of "fake news" and the need to address it has become more and more the central topic on international debates. Fake news is undoubtedly not a new phenomenon, but nevertheless it seems that the evolution of technology and the growing use of social media as the main sources of daily information, worries both academics and politicians. Especially in times of great global crises, such as in the event of war, the credible information of citizens is largely called into question. A typical example is the war between Ukraine and Russia that was declared in February 2022 and continues to this day. The non-stop information flow on issues related to the course of the war confuses citizens in a constant quest for reliable information. In this context, the role of journalists is of the utmost importance in most studies, while the responsibility for ensuring more valid information is almost entirely attributed to them in international discussions. Fake news is often seen as a threat to democracy, and the need for fact-checking is emerging as the best way to deal with the phenomenon. In this post-truth era, fake news is also directly linked to the rise of populism, a concept used to serve specific purposes. In the present work, an attempt is made to critically analyze the debate around fake news as it appears in the literature to investigate the ways in which the subject is constructed socially and to question the prevailing point of view.

Keywords

Fake News, Fact-Checking, Post-Truth Era, Populism, Moral Panic

Περιεχόμενα

Περίληψη	4
Abstract.....	5
Εισαγωγή	ii
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Οι Ψευδείς Ειδήσεις ως Κοινωνικό Φαινόμενο	4
1.1. Ορισμός – Κατηγορίες των fake news	4
1.2. Κατασκευή και χρήση των ψευδών ειδήσεων	8
1.3. Επιπτώσεις των ψευδών ειδήσεων στην κοινωνία και την δημοκρατία ...	10
1.4. Ψευδείς Ειδήσεις ως Απειλή και Ηθικός Πανικός (Moral Panic).....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Έλεγχος Γεγονότων	15
2.1. Έλεγχος γεγονότων (fact checking): Διασαφήνιση εννοιών	15
2.2. Υπηρεσίες ελέγχου γεγονότων και εργαλεία επαλήθευσης	18
2.3. Παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης και ανεξάρτητες υπηρεσίες ελέγχου γεγονότων.....	20
2.4. Ο φόβος για αλλαγή της κοινής γνώμης και ρόλος των δημοσιογράφων.....	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η εποχή της μετά-αλήθειας και η ανάπτυξη του λαϊκισμού	25
3.1. Η εποχή της μετά-αλήθειας (post-truth era)	25
3.2. Η ανάπτυξη του Λαϊκισμού στην εποχή της μετά-αλήθειας.....	27
3.3. Λαϊκισμός, ΜΜΕ και Δημοκρατία.....	30
4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	33
4.1. Ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις	33
4.2. Μεθοδολογία έρευνας	35
4.3. Δείγμα και Ερευνητικό Εργαλείο	37
4.4. Αποτελέσματα Ανάλυσης Περιεχομένου.....	38
5. Συζήτηση	58
Συμπεράσματα.....	61
Βιβλιογραφία	66

Εισαγωγή

Οι ψευδείς ειδήσεις (fake news) αποτελούν ένα ζήτημα που ανέκαθεν απασχολούσε την διεθνή κοινότητα. Στη σύγχρονη εποχή, η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας, έχει διαφοροποιήσει σημαντικά τον τομέα της ενημέρωσης. Τις τελευταίες δεκαετίες οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Facebook, το Instagram ή το Twitter χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο ως πηγές πληροφόρησης, τόσο από τους απλούς πολίτες, όσο και από τα καθιερωμένα μέσα ενημέρωσης. Ο υπερβολικά μεγάλος όγκος πληροφοριών που δέχεται ο σημερινός άνθρωπος έχει σημαντικές επιπτώσεις σε πνευματικό και ψυχολογικό επίπεδο.

Ταυτόχρονα, η όλο και αυξανόμενη ταχύτητα με την οποία μεταδίδονται οι πληροφορίες καθώς και η αύξηση των καναλιών επικοινωνίας, είναι καθοριστικής σημασίας για τον τρόπο με τον οποίο εξαπλώνονται τόσο οι αληθινές όσο και οι ψευδείς ειδήσεις. Έτσι τελικά, από τη μία πλευρά ο σημερινός τρόπος ζωής βοηθά τον άνθρωπο να είναι συνεχώς ενήμερος, όμως από την άλλη πλευρά τα οικονομικά και τα πολιτικά συμφέροντα που υποκρύπτονται θέτουν υπό αμφισβήτηση την εγκυρότητα στον χώρο της πληροφόρησης.

Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις πολέμου όπου γίνεται ανάμειξη παγκόσμιων και περιφερειακών δυνάμεων, αναμφισβήτητα, δημιουργείται μία σειρά από ερωτήματα σε σχέση με την αξιοπιστία των γεγονότων που αφορούν στις συγκρούσεις μεταξύ των εμπλεκομένων λαών. Η διάδοση ψευδών ειδήσεων κατά τη διάρκεια ενός πολέμου, θέτει σε κίνδυνο την ακεραιότητα της δημοσιογραφίας και ταυτόχρονα ασκεί μία μορφή ψυχολογικού πολέμου στο κοινό. Σε κάθε γεγονός που παίρνει παγκόσμια διάσταση, η αυξημένη ροή πληροφοριών δημιουργεί έντονη σύγχυση στον τομέα ανάλυσης και επεξεργασίας δεδομένων με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η διεξαγωγή ορθών συμπερασμάτων.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η κριτική αποτίμηση του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζεται και συζητείται το φαινόμενο των ψευδών ειδήσεων στη βιβλιογραφία. Στο πρώτο μέρος της εργασίας γίνεται μία βιβλιογραφική ανασκόπηση των κυριότερων συζητήσεων γύρω από το ζήτημα. Συγκεκριμένα, το πρώτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στο ζήτημα των ψευδών ειδήσεων ως κοινωνικό φαινόμενο. Αρχικά γίνεται μία

αποσαφήνιση του όρου όπως παρουσιάζεται στη βιβλιογραφία και στη συνέχεια γίνεται συζήτηση σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται το φαινόμενο από τους μελετητές. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στις επικρατούσες απόψεις για την κατασκευή και τη χρήση των ψευδών ειδήσεων. Ακολουθεί επίσης μία κριτική αποτίμηση του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζονται οι επιπτώσεις τους και η σύνδεση τους με την δημοκρατία. Το κεφάλαιο κλείνει με μία σύντομη αναφορά στην παρουσίαση των ψευδών ειδήσεων ως απειλή και στη δημιουργία ηθικού πανικού.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, η συζήτηση προχωρά στην ανάγκη για έλεγχο γεγονότων (fact-checking), που δημιουργείται από τον φόβο των ψευδών ειδήσεων. Πιο αναλυτικά, γίνεται αρχικά μία αποσαφήνιση των βασικών εννοιών γύρω από το θέμα του ελέγχου γεγονότων όπως αυτές ανάγονται από τη βιβλιογραφική επισκόπηση. Η συζήτηση συνεχίζει με την παρουσίαση των επικρατέστερων εργαλείων ελέγχου γεγονότων και τελικά επικεντρώνεται στην κοινωνική κατασκευή του δημοσιογραφικού επαγγέλματος και του ρόλου του οποίου του αποδίδεται.

Στο τρίτο κεφάλαιο, η μελέτη επεκτείνεται στο θέμα της εποχής της μετά-αλήθειας και στην ανάπτυξη του λαϊκισμού. Στο κομμάτι αυτό της εργασίας, ανάγονται ζητήματα όπως τι είναι αλήθεια και τι μετά-αλήθεια και πως χρησιμοποιείται η έννοια του λαϊκισμού στις διεθνείς συζητήσεις.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας, αποτελεί το ερευνητικό κομμάτι. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας της μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου, γίνεται μία σύντομη έρευνα γύρω από τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται μία ψευδής είδηση από τα δημοσιογραφικά άρθρα. Για τους σκοπούς της μελέτης επιλέχθηκε ως κύριο θέμα ο πόλεμος μεταξύ Ουκρανίας και Ρωσίας που εξελίσσεται εν έτει 2022, για το οποίο έχουν δημοσιευθεί διάφορες ειδήσεις, πολλές εκ των οποίων είναι ψευδείς. Επιλέγεται η διάδοση ειδήσεων έπειτα από τις δηλώσεις της Μαρία Ζαχάροβα (Maria Zacharova) στις 08/03/2022 με σκοπό τη σύγκριση του τρόπου με τον οποίο διαχειρίστηκαν επικοινωνιακά το συγκεκριμένο ζήτημα οι διάφορες ενημερωτικές ιστοσελίδες και ο Τύπος, κυρίως στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς. Το κύριο ερευνητικό μας ερώτημα διατυπώνεται ως εξής: Πώς αντιμετώπισαν οι ενημερωτικές ιστοσελίδες και ο Τύπος τις δηλώσεις της Μαρία Ζαχάροβα στις 08/03/2022; Ακολουθεί η ανάλυση των αποτελεσμάτων της θεματικής ανάλυσης. Στο τρίτο μέρος, η παρούσα εργασία τελικά κλείνει με τη διεξαγωγή βασικών συμπερασμάτων. Συγκεκριμένα, αφού καταλήξουμε

σε κάποιες βασικές διαπιστώσεις, γίνονται προτάσεις για τον περιορισμό του προβλήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Οι Ψευδείς Ειδήσεις ως Κοινωνικό

Φαινόμενο

1.1. Ορισμός – Κατηγορίες των fake news

Ο όρος "ψευδείς ειδήσεις" είναι μια παγκόσμια έννοια η οποία χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως ένας εξειδικευμένος όρος από τους μελετητές της επικοινωνίας για να περιγράψει μορφές πολιτικής σάτιρας (Egelhofer, et all, 2020). Ωστόσο, από τις αμερικανικές εκλογές του 2016 και μετά ο όρος χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει μια ποικιλία φαινομένων που σχετίζονται με ζητήματα αλήθειας και πραγματικότητας στη δημοσιογραφία, την πολιτική επικοινωνία, καθώς και στον ακαδημαϊκό και ερευνητικό τομέα (Tandoc, Ling & Lim, 2017). Ως απάντηση σε αυτό το νέο πεδίο χρήσης του όρου, οι μελετητές άρχισαν να σχεδιάζουν εννοιολογικούς και λειτουργικούς ορισμούς του όρου «ψευδείς ειδήσεις» (Egelhofer, et all, 2020). Κατά καιρούς ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει πληθώρα δημοσιευμένου περιεχομένου όπως είναι η σάτιρα, η παρωδία, η σκευωρία, η χειραγώγηση, η διαφήμιση και οι δημόσιες σχέσεις, η προπαγάνδα, η φημολογία και οι θεωρίες συνωμοσίας (Allcott & Gentzkow, 2017).

Αυτοί οι ορισμοί υποδηλώνουν ότι, ουσιαστικά, ο όρος αντιπροσωπεύει δύο μεγάλες προκλήσεις για τις σύγχρονες δημοκρατίες. Από τη μία πλευρά, χρησιμοποιείται για να περιγράψει την παραπληροφόρηση που κρύβεται πίσω από τα ειδησεογραφικά άρθρα και συχνά διαδίδεται στο διαδίκτυο. Από την άλλη πλευρά, ένας αυξανόμενος αριθμός πολιτικών παραγόντων έχει αρχίσει να χρησιμοποιεί τον όρο για να απαξιώσει τα μέσα ενημέρωσης, με στόχο να μειωθούν τα επίπεδα εμπιστοσύνης των πολιτών στα μέσα (Guess, Nyhan & Reifler, 2017 στο: Egelhofer, et all, 2020 σελ. 1323). Οι Egelhofer και Lecheler (2019), επομένως, προτείνουν να γίνει διάκριση μεταξύ των ψευδών ειδήσεων ως είδος παραπληροφόρησης και της ετικέτας των ψευδών ειδήσεων ως πολιτικού εργαλείου για την απονομιμοποίηση της δημοσιογραφίας.

Ο όρος «ψευδείς ειδήσεις» άρχισε να περιγράφει το κατασκευασμένο περιεχόμενο κατά τον προεδρική εκλογική αναμέτρηση στις ΗΠΑ το 2016 (Fallon, 2017 στο: Jahng, Eckert & Metzger-Riftkin, 2021 σελ. 2). Πριν ο όρος γίνει διαδεδομένος το 2016, οι μελετητές χρησιμοποιούσαν τον όρο «μορφή ψεύτικων ειδήσεων» για να περιγράψουν μεταμεσονύχτιες εκπομπές το περιεχόμενο των οποίων κυμαίνονταν μεταξύ ειδήσεων

και κωμωδίας (Day & Thompson, 2012 στο: Jahng, Eckert & Metzger-Riftkin, 2021 σελ. 2). Πιο πρόσφατα, οι μελετητές προσδιόρισαν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ως την κύρια πηγή πληροφοριών με εξωφρενικά ψευδές περιεχόμενο που γίνονται δημοφιλείς σε μικρό χρονικό διάστημα (viral) και ως το μοναδικό μέσο που μπορεί εύκολα να μετατρέψει ένα κλικ πάνω σε διαφημίσεις σε πραγματικά έσοδα (Tandoc, Lim & Ling 2017). Λόγω αυτών των εσόδων, οι δημιουργοί ψευδών ειδήσεων έχουν χρησιμοποιήσει πολωτικά και εντυπωσιακά θέματα για εμπορικούς λόγους (Tandoc, Lim & Ling, 2017). Αυτό ανέδειξε ακούσια την αδυναμία του οικονομικού μοντέλου της αμερικανικής δημοσιογραφίας που βασίζεται στα διαφημιστικά έσοδα και τα κλικ του κοινού. Επιπλέον, οι ψεύτικες ειδήσεις συχνά διαδίδουν πολιτικές διαμάχες γύρω από ιδεολογίες όπως το εναλλακτικό δεξιό κίνημα ή/και ο λαϊκισμός (Bennett & Livingston, 2018 στο: Jahng, Eckert & Metzger-Riftkin, 2021 σελ. 2).

Συνεχίζοντας, δεν είναι λίγοι οι ερευνητές οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ο όρος ψευδείς ειδήσεις δεν είναι ορθός, καθώς αδυνατεί να περιγράψει την πολυπλοκότητα του φαινομένου. Αντ' αυτού προτείνουν ορισμούς όπως η λανθασμένη πληροφόρηση (misinformation), ψευδής πληροφόρηση (disinformation), κακή πληροφόρηση (malinformation), μετά-αληθεια (post-truth), πλαστή είδηση (counterfeit news) ή τάξη παραπληροφόρησης (disinformation order) (Haiden & Althuis, 2018· Wardle & Derakhshan, 2017· Bennet & Livingston, 2018). Όπως αναφέρει η Έκθεση για τα Ψηφιακά Μέσα (Reuters Institute Digital News Report, 2017 σελ. 19-23) του Ινστιτούτου Δημοσιογραφικών Σπουδών Reuters, η δυσκολία προσδιορισμού των ψευδών ειδήσεων έγκειται στο γεγονός ότι σχετίζονται με τρία είδη ειδήσεων: τις ειδήσεις που έχουν δημιουργηθεί για οικονομικό συμφέρον ή δυσφήμιση τρίτων, τις ειδήσεις που αν και βασίζονται στην πραγματικότητα, διαστρεβλώνονται για να ταιριάξουν σε μία συγκεκριμένη ατζέντα και τέλος, τις ειδήσεις με τις οποίες οι άνθρωποι δεν συμφωνούν.

Ο Berghel εξήγησε το φαινόμενο των ψευδών ειδήσεων ως όταν, «Ψεύτικες πηγές.....χρησιμοποιούν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να μεταδώσουν ψευδείς φήμες, συκοφαντικές ιστορίες και κομματική προπαγάνδα, επειδή προσφέρουν εκτεταμένη εμβέλεια και ελάχιστο φιλτράρισμα» (2017, 82 στο: Benham, 2020 σελ. 800). Το Ethical Journalists Network όρισε τις ψεύτικες ειδήσεις ως «πληροφορίες που κατασκευάζονται και δημοσιεύονται σκόπιμα με σκοπό να εξαπατήσουν και να

παραπλανήσουν άλλους ώστε να πιστέψουν ψέματα ή να αμφισβητήσουν επαληθεύσιμα γεγονότα» (White 2017, 1 στο: Benham, 2020 σελ. 800). Ωστόσο, η διάδοση ειδησεογραφικού περιεχομένου από ψευδείς ή ξένες πηγές δεν είναι ο μόνος ορισμός των fake news. Οι ψεύτικες ειδήσεις μπορούν να χωριστούν σε διάφορες κατηγορίες: προπαγάνδα, click-bait, περιεχόμενο χορηγίας, σάτιρα και φάρσα, λάθος, κομματικό περιεχόμενο, θεωρία συνωμοσίας, ψευδοεπιστήμη, παραπληροφόρηση και ψευδές περιεχόμενο (EAVI 2017 στο: Benham, 2020 σελ. 800).

Μεταξύ των ορισμών που έχουν δημοσιευτεί παρατηρείται ότι ορισμένοι ερευνητές επιχειρούν μια ευρεία προσέγγιση, ενώ άλλοι, όπως οι ερευνητές στο Trend Micro, έχουν περιορισμένη άποψη για το θέμα: «Ψεύτικες ειδήσεις είναι η προώθηση και διάδοση ειδησεογραφικών άρθρων μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης... με τέτοιο τρόπο ώστε να φαίνεται ότι διαδίδονται από άλλους χρήστες, [...] και έχουν σχεδιαστεί για να επηρεάζουν ή να χειραγωγούν τις απόψεις των χρηστών σε ένα συγκεκριμένο θέμα προς ορισμένους στόχους» (Gu, Kropotov and Yarochnik, 2017 στο: Hirst, 2017 σελ. 90).

Αυτός ο στενός ορισμός εφαρμόζεται στην αναφορά Trend Micro από την οποία προέρχεται. Εν ολίγοις, η έκθεση υποστηρίζει ότι οι ψευδείς ειδήσεις είναι ο εμπορικός οπλισμός πληροφοριών, σε μεγάλο βαθμό από στοιχεία που λειτουργούν στη σκιά του Dark Net, πιθανότατα με την υποστήριξη ενός ή περισσότερων κρατών, ιδίως της Ρωσίας και της Κίνας. Αν και το παραπάνω είναι χρήσιμο και σχετικό με την πιθανή χρήση ψεύτικων ειδήσεων στις εκλογές του 2016 στις ΗΠΑ, είναι ένας ανιστόρητος ορισμός, ο οποίος δεν ταιριάζει σε μια ευρύτερη συζήτηση. Δεν λαμβάνει υπόψη, για παράδειγμα, ψευδείς ειδήσεις που δεν διαδίδονται μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, ούτε καθιερωμένες μορφές ψευδών πληροφοριών.

Οι ψεύτικες ειδήσεις – ως γενική ονομασία για ψευδείς ή παραπλανητικές πληροφορίες που μοιάζουν με ειδήσεις – μπορούν να διαδοθούν από στόμα σε στόμα ή μέσω παραδοσιακών έντυπων και εκπομπών καναλιών και διανέμονται μέσω αυτών των μέσων για εκατοντάδες χρόνια (Burkhardt, 2017: 5 στο: Hirst, 2017 σελ. 90). Επομένως, χρειαζόμαστε είτε έναν πολύ ευρύτερο ορισμό των ψεύτικων ειδήσεων είτε χρειαζόμαστε αρκετούς συγκεκριμένους ορισμούς που είναι κατάλληλοι για ανάπτυξη σε διαφορετικούς χώρους. Στο τελευταίο πλαίσιο, οι ψευδείς ειδήσεις μπορούν να αναλυθούν στις ακόλουθες υποκατηγορίες:

- Οι ψεύτικες ειδήσεις χρησιμοποιούνται ως συνώνυμο για «ψευδείς ιστορίες», δηλαδή ιστορίες που κατασκευάζονται σκόπιμα και μπορούν να αποδειχθούν πραγματικά ανακριβείς και παραπλανητικές,
- Ψεύτικες ειδήσεις ως ιστορίες που προέρχονται από σατιρικούς ιστότοπους, όπως το «The Onion», αλλά οι οποίες «θα μπορούσαν να παρεξηγηθούν ως πραγματικές όταν τις δούμε μεμονωμένα», ιδιαίτερα διαμέσου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης,
- Περιεχόμενο που μοιάζει με ειδήσεις αλλά είναι διαφημιστικό και εμπορικό και αποσκοπεί στην πώληση μίας υπηρεσίας ή ενός προϊόντος,
- Ψεύτικες ειδήσεις που χρησιμοποιούνται στον πολιτικό λόγο εναντίον πληροφοριών που προωθούνται από τους πολιτικούς αντιπάλους. Ο όρος «Ψευδείς Ειδήσεις» χρησιμοποιείται ως υποτιμητικός όρος για οποιαδήποτε είδηση δεν είναι σύμφωνη ή δυσχεραίνει τη θέση ενός πολιτικού προσώπου,
- Τα fake news ως μορφή προπαγάνδας. Σε αυτό το πλαίσιο, οι σκόπιμα πλαστές πληροφορίες αναπτύσσονται με τρόπο που μοιάζει με ειδησεογραφικό, προκειμένου να εξαπατηθεί το κοινό που υποστηρίζει πολιτικούς ή εμπορικούς αντιπάλους,
- Ψεύτικες ειδήσεις που είναι άκρως ιδεολογικές και παραπλανητικές, αλλά που ενημερώνουν δημοφιλείς ιδιωματισμούς (Hirst, 2017).

Αυτό που είναι κοινό στους παραπάνω ορισμούς είναι το γεγονός ότι, οι ψεύτικες ειδήσεις οικειοποιούνται την εμφάνιση και την αίσθηση πραγματικών ειδήσεων. Αυτό διαφαίνεται σε διάφορες πτυχές τους, για παράδειγμα στην εμφάνιση των ιστότοπων, στον τρόπο με τον οποίο γράφονται τα άρθρα και στον τρόπο με τον οποίο τοποθετούνται οι φωτογραφίες (Edson, et all., 2017). Οι ψεύτικες ειδήσεις κρύβονται κάτω από ένα επίχρισμα νομιμότητας καθώς προσλαμβάνουν κάποια μορφή αξιοπιστίας προσπαθώντας να εμφανιστούν σαν αληθινές ειδήσεις. Επιπλέον, υπερβαίνοντας την απλή εμφάνιση μιας είδησης, μέσω της χρήσης ειδησεογραφικών bots, οι ψεύτικες ειδήσεις μιμούνται την απανταχού παρουσία των ειδήσεων δημιουργώντας ένα δίκτυο ψεύτικων τοποθεσιών (Edson, et all., 2017). Αυτή είναι μια ξεκάθαρη αναγνώριση της θέσης των ειδήσεων στην κοινωνία, αλλά με την κατάχρηση της αξιοπιστίας των ειδήσεων, οι ψεύτικες ειδήσεις ενδέχεται επίσης να υπονομεύσουν τη νομιμότητα της δημοσιογραφίας, ειδικά σε ένα περιβάλλον κοινωνικής δικτύωσης

όταν η πραγματική πηγή πληροφοριών συχνά αφαιρείται ή τουλάχιστον δεν γίνεται άμεσα αντιληπτή (Kang et al. 2011 στο: Edson, et al., 2017 σελ. 147).

1.2. Κατασκευή και χρήση των ψευδών ειδήσεων

Στη βιβλιογραφία πολλοί ερευνητές συμφωνούν ότι πίσω από τις ψευδείς ειδήσεις κρύβεται η πρόθεση εξαπάτησης του κοινού, συνήθως με πολιτικά, ιδεολογικά ή οικονομικά κίνητρα (Allcott & Gentzkow, 2017· Lazer, et al., 2018· Tandoc, Ling & Lim, 2017). Κατά τους Egelhofer και Lecheler (2019) πέρα από τα πολιτικά ή οικονομικά κίνητρα, συχνά οι ψευδείς ειδήσεις κατασκευάζονται με σκοπό να ψυχαγωγήσουν ή απλά να προκαλέσουν με χιουμοριστικό τρόπο. Οι Wardle και Derakshan (2017) προσθέτουν επίσης τα ψυχολογικά και κοινωνικά αίτια. Συγκεκριμένα, αναφέρουν ότι οι κοινωνικοί λόγοι αφορούν την επιθυμία ένταξης του ατόμου σε μία συγκεκριμένη ομάδα με την οποία μπορεί να μοιράζεται κοινά πιστεύω, ενώ οι ψυχολογικοί σχετίζονται με το κύρος και το γόητρο που επιθυμεί το άτομο να αποκτήσει.

Ενώ στη βιβλιογραφία η επιστημονική άποψη για τις αιτίες και τις συνέπειες των ψευδών ειδήσεων έχει γίνει πιο ξεκάθαρη, φαίνεται πως δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία σχετικά με το πώς εκδηλώνεται η συζήτηση γύρω από τις ψευδείς ειδήσεις στην κοινωνική πραγματικότητα. Αυτή τη στιγμή, το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι υπάρχει αυξανόμενη κριτική σχετικά με τη συχνή και ασαφή δημόσια χρήση του όρου (Habgood-Coote 2019 στο: Egelhofer, et al., 2020 σελ. 1324), που θεωρείται προβληματική επειδή η υπερβολική χρήση του όρου από τα μέσα ενημέρωσης και άλλους δημόσιους φορείς μπορεί ήδη να τον καθιστούν πιο σημαντικό στο μυαλό των ανθρώπων από ό,τι είναι στην πραγματικότητα. Επιπλέον, η αυξημένη βαρύτητα που δίνεται στις ψευδείς ειδήσεις από μόνη της μπορεί να οδηγήσει σε «κανονικοποίηση» του όρου, εξισώνοντας το νόημά του με οτιδήποτε είναι ψευδές. Η ασήμαντη έννοια ενός όρου που έχει σαφώς αρνητική χροιά θα μπορούσε να ενθαρρύνει περαιτέρω τη χρήση του «ως μη αντικατοπτρισμένος προσδιορισμός για τα μέσα ενημέρωσης» (Egelhofer, et al., 2020).

Σε γενικές γραμμές, η έρευνα για τις ψευδείς ειδήσεις αναφέρεται σε ένα από τα τρία πλαίσια στα οποία χρησιμοποιείται ο όρος: Πρώτον, οι ψευδείς ειδήσεις ως είδος παραπληροφόρησης στο διαδίκτυο, δεύτερον, η χρήση του όρου από επικριτικούς πολιτικούς παράγοντες ως ετικέτα για την απονομιμοποίηση των μέσων ενημέρωσης

(Egelhofer, et all, 2020) και τρίτον, οι «ψευδείς ειδήσεις» ως τσιτάτο (buzzword), που χρησιμοποιείται απλώς για να περιγράψει κάτι ως ψευδές ή κακό (Habgood-Coote, 2019 στο: Egelhofer, et all, 2020 σελ. 1324).

Πιο συγκεκριμένα, ενώ αρχικά ο όρος «ψευδείς ειδήσεις» χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει μορφές πολιτικής σάτιρας (Baym, 2005 στο: Egelhofer, et all, 2020 σελ. 1324), κατά τις προεδρικές εκλογές των ΗΠΑ του 2016, μελετητές και δημοσιογράφοι τον προσάρμοσαν για να χαρακτηρίσουν πλαστά άρθρα ειδήσεων (Mourão & Robertson 2019· Silverman 2016 στο: Egelhofer, et all, 2020 σελ. 1324). Από τότε, παρατηρείται μία ανησυχία στη δημόσια συζήτηση σχετικά με την επιζήμια επιρροή των ψευδών ειδήσεων στα πολιτικά γεγονότα. Για παράδειγμα, κατά τους Wardle και Derakhshan (2017) πίσω από τις ειδήσεις με πολιτικά ή ιδεολογικά κίνητρα μπορεί να είναι πηγές είτε επίσημες, όπως πολιτικά κόμματα, μυστικές υπηρεσίες, ειδησεογραφικοί οργανισμοί, είτε ανεπίσημες όπως μεμονωμένα άτομα και ομάδες που υποστηρίζουν ένα συγκεκριμένο πολιτικό πρόσωπο.

Επίσης από το 2016, ένας αυξανόμενος αριθμός μελετών έχει προσφέρει θεωρητικές διευκρινίσεις και οριστικά χαρακτηριστικά της έννοιας, χαρακτηρίζοντάς την ως επί το πλείστον ως μια μορφή παραπληροφόρησης (Lazer et al. 2018, Tandoc, Lim & Ling 2018). Η παραπληροφόρηση αφορά «ψευδείς, ανακριβείς ή παραπλανητικές πληροφορίες» που δημιουργούνται σκόπιμα (HLEG 2018 στο: Egelhofer, et all, 2020 σελ. 1324). Αυτό σημαίνει ότι οι ψευδείς ειδήσεις αντιμετωπίζονται ως μία σειρά από ανακριβείς πληροφορίες που δημιουργούνται εσκεμμένα και όχι από ανακριβείς πληροφορίες που παράγονται εν αγνοία τους ή κατά λάθος. Επιπλέον, οι ψευδείς ειδήσεις χαρακτηρίζονται από την ομοιότητά τους με τις πραγματικές ειδήσεις (Lazer et al. 2018; Tandoc, Lim & Ling 2018).

Ωστόσο, ο όρος «ψευδείς ειδήσεις» έχει εξεταστεί σημαντικά και υπό το πρίσμα της μελέτης της κριτικής των μέσων ενημέρωσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι ο πρώην πρόεδρος των ΗΠΑ Ντόναλντ Τραμπ ανακατεύθυνε επιτυχώς μια δημόσια συζήτηση σχετικά με την παραπληροφόρηση και τις δημοκρατίες, χαρακτηρίζοντας τα παλαιά μέσα ενημέρωσης ως «ψευδείς ειδήσεις». Χρησιμοποιώντας τον όρο ενάντια σε ειδησεογραφικά πρακτορεία, ο Τραμπ (και μαζί του αρκετοί άλλοι πολιτικοί σε πολλές χώρες) χρησιμοποίησε τις ψευδείς ειδήσεις με το πρόσχημα της καταπολέμησης ψευδών πληροφοριών (Egelhofer, et all, 2020). Ο

πρώην Πρόεδρος των ΗΠΑ, έχει χρησιμοποιήσει τις «ψευδείς ειδήσεις» ως συμπεριληπτικό όρο για να χλευάσει τις ειδήσεις και τα μέσα που δεν του αρέσουν κάνοντας επίθεση στην Washington Post, τους New York Times και το δίκτυο CNN. Αυτό επεκτείνεται σε κάθε είδηση που δεν συμφωνεί με την αφήγησή του για τα επιτεύγματα του (Hirst, 2017).

Πέρα από αυτές τις δύο έννοιες του όρου, ωστόσο, μπορούμε να παρατηρήσουμε μια τρίτη τάση. Όλο και περισσότερο, ο όρος «ψευδείς ειδήσεις» γίνεται ένας τρόπος να δηλώνει κανείς ότι κάτι είναι λανθασμένο ή υπό αμφισβήτηση. Για παράδειγμα, ορισμένοι μελετητές χρησιμοποιούν τον όρο ως ένα ελκυστικό στοιχείο ακαδημαϊκού τίτλου σε άρθρα που δεν συνδέονται με παραπληροφόρηση, κριτική στα μέσα ενημέρωσης ή επικοινωνία γενικά (π.χ. "Είναι Fake News η επιτυχημένη εκπαίδευση του εγκεφάλου;" Fitzgerald 2017), ενώ άλλοι το χρησιμοποιούν ως μέσο για να περιγράψουν την τρέχουσα χρονική περίοδο (π.χ. «η εποχή των «Fake News»· Berghel 2017 στο: Egelhofer, et all, 2020 σελ. 1325). Ως εκ τούτου, ο όρος «ψευδείς ειδήσεις» έχει γίνει μέρος μιας ευρύτερης συζήτησης σχετικά με την επιστημονική αστάθεια. Εν ολίγοις, ο όρος «ψευδείς ειδήσεις» έχει μελετηθεί στο πλαίσιο της παραπληροφόρησης, της κριτικής των μέσων ενημέρωσης, αλλά και για να περιγράψει απλώς μια μεγαλύτερη ανάπτυξη ανασφάλειας για την αλήθεια στις σύγχρονες κοινωνίες (Egelhofer, et all, 2020).

1.3. Επιπτώσεις των ψευδών ειδήσεων στην κοινωνία και την δημοκρατία

Η εξάπλωση της συζήτησης γύρω από τις ψευδείς ειδήσεις τα τελευταία χρόνια είναι κάθε άλλο παρά τυχαία. Αρκεί κανείς να σκεφτεί ποιοί επωφελούνται μέσα από τη χρήση των ψευδών ειδήσεων. Για παράδειγμα, στη βιβλιογραφία επικρατεί η άποψη ότι οι νέοι λαϊκιστές επωφελούνται επειδή χρησιμοποιούν την έννοια των ψευδών ειδήσεων για να υπονομεύσουν τη νόμιμη αντιπολίτευση και να αντιστέκονται στη λογοδοσία (Tambini, 2017). Επίσης, έντονα υποστηρίζεται ότι η κυβέρνηση Τραμπ στις ΗΠΑ χρησιμοποίησε τον όρο fake news με γενικό τρόπο για να περιγράψει το περιεχόμενο ειδήσεων με το οποίο διαφωνούσε. Αυτή η προσέγγιση γίνεται ιδιαίτερα σοβαρή και ανησυχητική όταν χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει νέες μορφές ρύθμισης των μέσων ενημέρωσης, συμπεριλαμβανομένου του περιορισμού της πρόσβασης ορισμένων μέσων σε ειδησεογραφικά γεγονότα και πληροφορίες (Tambini, 2017).

Από την άλλη πλευρά, εξίσου επωφελημένοι από τις ψευδείς ειδήσεις παρουσιάζεται να είναι οι ιστορικά χαμένοι. Κατά τον Tambini (2017), όσοι βρίσκονται στη λάθος πλευρά των πρόσφατων ιστορικών γεγονότων ισχυρίζονται ότι οι πολιτικές αλλαγές προκύπτουν από παραπληροφόρηση. Τόσο η διαδικασία της ψηφοφορίας για το δημοψήφισμα για την παραμονή ή μη του Ηνωμένου Βασιλείου στην ΕΕ στο όσο και η νίκη Τραμπ στις ΗΠΑ έχουν κατηγορηθεί για «ψευδείς ειδήσεις». Ορισμένοι μάλιστα υποδηλώνουν ότι ένα αποτέλεσμα που βασίζεται σε παραπληροφόρηση δεν είναι θεμιτό (Tambini, 2017).

Ταυτόχρονα, υποστηρίζεται ότι τα παλαιότερα μέσα ενημέρωσης (mainstream media) θέλουν να δυσφημίσουν τη «σοφία του πλήθους» και στοχεύουν στην επιστροφή σε αξιόπιστες ειδησεογραφικές επωνυμίες. Τα μέσα ενημέρωσης θεωρείται ότι επωφελούνται από την «κρίση των ψεύτικων ειδήσεων» στη μακροχρόνια μάχη τους με τους μεσάζοντες της νέας τεχνολογίας. Με τον ισχυρισμό ότι οι μεσάζοντες (κυρίως το Facebook και η Google) στην πραγματικότητα ενεργούν ως μέσα ενημέρωσης που μάλιστα πράττουν ανεύθυνα, χωρίς καμία από τις υποχρεώσεις που έχουν αναλάβει τα παραδοσιακά μέσα, μπορούν να επιδιώξουν να ρυθμιστούν με κοινές προδιαγραφές και να ανακτήσουν τα χαμένα έσοδα από διαφημίσεις (Tambini, 2017).

Γενικότερα, το φαινόμενο των ψευδών ειδήσεων αντιμετωπίζεται από τους μελετητές ως κοινωνικά και δημοκρατικά προβληματικό σε τρεις διαστάσεις: α) δημιουργεί μη σωστά ενημερωμένους πολίτες, β) οι πολίτες παραμένουν μη σωστά ενημερωμένοι σε ένα περιβάλλον στο οποίο επικρατούν πεποιθήσεις ή απόψεις που συμπίπτουν με τις δικές τους και δεν λαμβάνονται υπόψη εναλλακτικές ιδέες, γ) οι πολίτες αυτοί είναι συναισθηματικά ανταγωνιστικοί ή εξοργισμένοι δεδομένης της συναισθηματικής και προκλητικής φύσης πολλών ψεύτικων ειδήσεων (Bakir & McStay, 2018).

Αναλυτικότερα, θεωρείται ότι οι ψευδείς ειδήσεις κάνουν τους πολίτες λιγότερο ενημερωμένους, ωστόσο πρόκειται για ένα ζήτημα που αξίζει να συζητηθεί, δεδομένου ότι οι καλά ενημερωμένοι πολίτες είναι δεδομένο ζωτικής σημασίας για τη δημοκρατία (Bakir & McStay, 2018). Οι έρευνες γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα επικεντρώνονται στις προεδρικές εκλογές των Ηνωμένων Πολιτειών το 2016 (πχ: Allcott & Gentzkow, 2017). Ακόμα κι αν οι ψεύτικες ειδήσεις δεν επηρέασαν τις εκλογές, η ευρεία αναπαραγωγή τους με την μορφή ειδήσεων θεωρείται ότι απείλησε τόσο τον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες διαμορφώνουν τις απόψεις τους γύρω από την

κοινωνική πραγματικότητα, όσο και τα ίδια τα θεμέλια της δημοκρατίας. Ενώ ορισμένες ψευδείς ειδήσεις είναι αναγνωρίσιμες ως σάτιρα (Berkowitz & Schwartz, 2016 στο: Bakir & McStay, 2018 σελ. 160), άλλες είναι παραλλαγές ειδήσεων από γνωστά δημοσιογραφικά μέσα γεγονός που δυσκολεύει την αναγνώριση τους ως ψεύτικες.

Το δεύτερο κοινωνικό και δημοκρατικό πρόβλημα που αναγνωρίζεται σε σχέση με τις ψεύτικες ειδήσεις είναι ότι δεν διορθώνονται, με αποτέλεσμα οι πολίτες να παραμένουν εσφαλμένα ενημερωμένοι. Αυτό συμβαίνει επειδή οι ψευδείς πληροφορίες τροφοδοτούνται σε αυτοενισχυόμενα αλγοριθμικά και γνωστικά συστήματα ή ψηφιακούς «echo chambers». Οι «echo chambers» υπάρχουν όπου οι πληροφορίες, οι ιδέες ή οι πεποιθήσεις ενισχύονται από την επικοινωνία και την επανάληψη μέσα σε ένα καθορισμένο σύστημα στο οποίο οι ανταγωνιστικές απόψεις υποεκπροσωπούνται (Sunstein, 2001). Οι αλγοριθμικά δημιουργημένοι θάλαμοι «echo chambers» προκύπτουν όταν οι αλγόριθμοι που εφαρμόζονται στο διαδικτυακό περιεχόμενο μετρούν επιλεκτικά ποιες πληροφορίες θέλει να δει ένας χρήστης με βάση πληροφορίες σχετικές με τον χρήστη, τις συνδέσεις του, το ιστορικό περιήγησης, τις αγορές και το τι δημοσιεύει και τι αναζητά. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι χρήστες να μην εκτίθενται άμεσα σε ευρύτερες πληροφορίες που διαφοροποιούνται από τις απόψεις τους (Pariser 2011 στο: Bakir & McStay, 2018 σελ. 161). Το γεγονός αυτό συνδέεται στενά με το ψυχολογικό φαινόμενο της «προκατειλημμένης επιβεβαίωσης» που αφορά την τάση των ανθρώπων να αναζητούν, να ερμηνεύουν, να παρατηρούν, να ανακαλούν και να πιστεύουν πληροφορίες που επιβεβαιώνουν τις προϋπάρχουσες πεποιθήσεις τους (Wason, 1960). Οι εμπειρικά αποδεδειγμένες συνέπειες των παραπάνω είναι η περιορισμένη έκθεση και η έλλειψη εμπλοκής σε διαφορετικές ιδέες και απόψεις άλλων ανθρώπων (Bessi et al. 2016· Quattrociochi et al. 2016 στο: Bakir & McStay, 2018 σελ. 161).

Το τρίτο κοινωνικό και δημοκρατικό πρόβλημα με τις ψευδείς ειδήσεις είναι ότι είναι συχνά εσκεμμένα συναισθηματικές. Όπως αναφέρει ο El-Sharawy (2017), η πλατφόρμα του Facebook ευνοεί το συναισθηματικό περιεχόμενο που επηρεάζει τους ανθρώπους ανεξάρτητα από το αν είναι αληθινό ή όχι. Για παράδειγμα, οι Bakir & McStay (2018) σε σχετική έρευνα διαπίστωσαν ότι κατά την προεκλογική περίοδο των Αμερικανικών εκλογών του 2016, τα πιο κοινά θέματα στις 75 εικόνες του Breitbart

στο Facebook, αντί να εστιάζουν σε πολιτικές, επικεντρώθηκαν στην προσωπικότητα των υποψηφίων, με 16 εικόνες συνοδευόμενες από λεζάντες να επιτίθενται στην προσωπικότητα της Χίλαρι Κλίντον αποκαλώντας την «στραβή και διεφθαρμένη», ενώ άλλες εικόνες απεικόνιζαν τον Ντόναλντ Τραμπ ως νικητή.

Εάν κυκλοφορούν ψευδείς ειδήσεις, αδιόρθωτες, σε κλειστές κοινότητες, εάν οι άνθρωποι μαθαίνουν να μην πιστεύουν αληθινά γεγονότα και αν αυτές οι ψεύτικες ειδήσεις είναι εσκεμμένα συναισθηματικές και εμπρηστικές, οι σύγχρονες κοινωνίες απομακρύνονται όλο και περισσότερο από το αρχετυπικό δημοκρατικό ιδεώδες του Χάμπερμας (Habermas) για μια δημόσια σφαίρα που τελικά επιδιώκει τη συναίνεση δίνοντας τη δυνατότητα σε όλους να μιλούν ορθολογικά, ακούγοντας τις απόψεις των άλλων και συμφωνώντας με τον καλύτερο τρόπο προς το μέλλον (Habermas 1984 στο: Bakir & McStay, 2018 σελ. 162). Ακόμα κι αν κάποιος απορρίψει έναν τέτοιο ιδεαλισμό, υιοθετώντας μια θέση πιο κοντά στο πλαίσιο του αγωνιστικού πλουραλισμού του Mouffe (2005 στο: Bakir & McStay, 2018 σελ. 162), το λογικό τελικό αποτέλεσμα είναι η διαμόρφωση πολωμένων κοινωνιών που δεν δείχνουν εμπιστοσύνη στη νομιμότητα της όποιας κυβέρνησης σε ένα πλαίσιο όπου ακατάλληλες δημοκρατικές αποφάσεις λαμβάνονται με βάση την παραπληροφόρηση (Bakir & McStay, 2018).

1.4. Ψευδείς Ειδήσεις ως Απειλή και Ηθικός Πανικός (Moral Panic)

Οι ψευδείς ειδήσεις και η έντονη κοινωνική ανησυχία που προκαλούν αντιμετωπίζονται από κάποιους μελετητές ως ηθικός πανικός (moral panic) για την παραπληροφόρηση (Bratich, 2020). Ιδιαίτερα τα τελευταία δύο χρόνια και κατά την πανδημία COVID-19 οι ψευδείς ειδήσεις αναγνωρίζονται ως μία από τις βασικές κυβερνοαπειλές που προσβάλλουν τη δημοκρατία, με αποτέλεσμα πλέον το φαινόμενο να υπόκειται σε ρύθμιση ή ποινικοποίηση. Οι παρεμβάσεις αυτές νομοθετικής πολιτικής αποτελούν το πρώτο στάδιο για την οικοδόμηση ενός ηθικού πανικού που μπορεί να οδηγήσει στον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και της ενημέρωσης (Miro-Llinares & Aguerri, 2021).

Πιο αναλυτικά, ορισμένοι μελετητές όπως οι Lazer et. al. (2018) και Tandoc et. al. (2017), φαίνεται πως μετατρέπουν τις ψευδείς ειδήσεις σε μία σύγχρονη εκδοχή παραπληροφόρησης που συνδέεται με το διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα συσχετίζοντας τις με πολιτικά γεγονότα όπως η νίκη του Ντόναλντ Τραμπ (πχ: Bennet

& Livingston, 2018). Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφώνεται ένα γενικότερο κλίμα ανησυχίας από κράτη και διεθνείς θεσμούς σχετικά με τους κινδύνους που κρύβονται πίσω από τις ψευδείς ειδήσεις (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017), ενώ επίσης φαίνεται πως έχουν αυξηθεί οι δημοσιογραφικές πρωτοβουλίες με στόχο την επαλήθευση πληροφοριών και τον έλεγχο γεγονότων, κάτι το οποίο ενισχύεται από τις βιβλιογραφικές προτάσεις για πολιτικές ρυθμίσεις και ποινικοποιήσεις (Tandoc, et, al., 2019).

Ήδη από την μέχρι τώρα βιβλιογραφική μας ανάλυση στην παρούσα εργασία, φαίνεται πως δημιουργείται ένας ορισμένος βαθμός ηθικού πανικού (Cohen, 1972) γύρω από τις ψευδείς ειδήσεις ως ένα νέο φαινόμενο που απειλεί τις κοινωνικές αξίες. Η έννοια του ηθικού πανικού έχει χρησιμοποιηθεί εκτενώς στην εγκληματολογία και στη δημόσια συζήτηση. Αυτό το οποίο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι, τα τελευταία χρόνια τα μέσα ενημέρωσης από την μία πλευρά θεωρούνται ότι διαδίδουν τον ηθικό πανικό, αλλά από την άλλη πλευρά είναι αποδέκτες του (Miro-Llinares & Aguerri, 2021).

Οι Miro-Llinares και Aguerri (2021) σε πρόσφατη δημοσίευση τους κάνουν λόγο για την τάση που παρατηρείται στις διεθνείς έρευνες από το 2016 και μετά να προσπαθούν να τεκμηριώσουν το θέμα και τις αρνητικές επιπτώσεις του, ενώ μάλιστα αναφέρουν ότι πράγματι έχει αυξηθεί η ακαδημαϊκή έρευνα που είναι προσανατολισμένη προς αυτή την κατεύθυνση. Επιπρόσθετα, αξίζει να σημειωθεί ότι παρατηρείται ταυτόχρονα στη βιβλιογραφία η απόδοση ευθυνών σχετικά με τον κίνδυνο των ψευδών ειδήσεων και την προστασία του κοινού στους δημοσιογράφους (Bratich, 2020). Συγκεκριμένα, το δημοσιογραφικό επάγγελμα συνδέεται με την αναζήτηση γνώσης μέσω της επαλήθευσης των πληροφοριών, ώστε να είναι σε θέση να παρέχει επιστημολογικά πρότυπα για τη δημιουργία και την επικοινωνία της γνώσης στον κόσμο (Kovach & Rosenstiel, 2001). Μεταξύ αυτών των προτύπων είναι η αξιοπιστία, η ειλικρίνεια και η ανεξαρτησία. Τελικά, το επάγγελμα του δημοσιογράφου παρουσιάζεται από τους μελετητές να αποσκοπεί στην παροχή γνώσεων στους πολίτες, ώστε να είναι σε θέση αυτοί να συμμετέχουν ουσιαστικά στη δημόσια σφαίρα (Borden & Tew, 2007).

Ο ηθικός πανικός γύρω από τις ψευδείς ειδήσεις καθορίζει στη δημοσιογραφική πρακτική μία σειρά από ηθικές δεσμεύσεις που διαμορφώνουν κανονιστικά την απόδοση των ειδήσεων από τους δημοσιογράφους, αποδίδοντας αποκλειστικά σε

αυτούς την ευθύνη για το πρόβλημα (Bratich, 2020). Τελικά, σε αρκετές έρευνες γίνεται λόγος για το χρέος του δημοσιογράφου να παρουσιάζει τις ειδήσεις αυστηρά με αντικειμενικότητα, να διατηρεί τις ισορροπίες παρουσιάζοντας όλες τις πτυχές και τις απόψεις γύρω από κάθε ζήτημα, να είναι αμερόληπτος και να ελέγχει τις πληροφορίες πριν αυτές διαδοθούν στο κοινό (Schapals, 2018· Benham, 2020). Συνεπώς, η μελέτη των ψευδών ειδήσεων και των επιπτώσεων τους στην δημοκρατία φαίνεται πως παραλείπει τον ρόλο και την ευθύνη των κυβερνήσεων και των μεγάλων μέσων ενημέρωσης ως προς τη διάδοση αληθών ειδήσεων. Στο επόμενο κεφάλαιο, αναλύεται εκτενέστερα η συζήτηση που αναπτύσσεται διεθνώς γύρω από την ανάγκη για τον έλεγχο των γεγονότων (fact-checking).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Έλεγχος Γεγονότων

2.1. Έλεγχος γεγονότων (fact checking): Διασαφήνιση εννοιών

Η ανάπτυξη και η εξέλιξη του Διαδικτύου είχε βαθιές επιπτώσεις στο πληροφοριακό περιβάλλον της κοινωνίας, διαταράσσοντας την καθιερωμένη τάξη παραγωγής και διάδοσης ειδήσεων και πληροφοριών. Τα σημερινά μέσα ενημέρωσης επιτρέπουν σε οποιονδήποτε διαθέτει ένα ηλεκτρολόγιο και μία σύνδεση στο Διαδίκτυο να δημιουργεί και να δημοσιεύει το δικό του περιεχόμενο. Κατά συνέπεια, μαζί με αυτόν τον εκδημοκρατισμό του περιεχομένου και του λόγου ήρθε και ένα παλιρροϊκό κύμα παραπληροφόρησης (Amazeen, 2020).

Ο τρόπος, η ταχύτητα και η ευκολία με τα οποία μία ψευδής είδηση μπορεί να εξαπλωθεί στα κοινωνικά μέσα δικτύωσης αυξάνει ολοένα και περισσότερο την ανάγκη αναζήτησης αξιόπιστων πηγών, αλλά και τη χρήση εργαλείων για την επαλήθευση των ειδήσεων. Συνεπώς, στη βιβλιογραφία συχνά η επαλήθευση της εγκυρότητας των ειδήσεων και των πληροφοριών που δημοσιεύονται και διαδίδονται θεωρείται ότι αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο του δημοσιογραφικού επαγγέλματος ως ξεχωριστή μορφή αυθεντίας, διαχωρίζοντας το από τα άλλα είδη δημόσιας επικοινωνίας (Hermida, 2012). Αξίζει να σημειωθεί ότι, η επαλήθευση της εγκυρότητας των ειδήσεων αναφέρεται ως «έλεγχος γεγονότων» (fact checking), ωστόσο πρόκειται για δύο ξεχωριστές διαδικασίες (Silverman, 2014).

Στη νέα χιλιετία παρατηρήσαμε την άνοδο και την ταχεία παγκόσμια εξάπλωση αυτού που χαρακτηρίζεται πολλές φορές ως ένας νέος δημοκρατικός θεσμός, ο ανεξάρτητος

πολιτικός έλεγχος των γεγονότων. Οι Graves και Cherubini (2016) αναφέρουν σε σχετική έρευνα τους πως οι πρώτοι οργανισμοί που αφοσιώθηκαν στη δημόσια αξιολόγηση της αλήθειας των πολιτικών ισχυρισμών εμφανίστηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες στις αρχές της δεκαετίας του 2000, δίνοντας το έναυσμα για αυτό που θα γινόταν βασικό στοιχείο της πολιτικής ενημέρωσης σχεδόν σε κάθε μεγάλο ειδησεογραφικό πρακτορείο. Την τελευταία δεκαετία, ανεξάρτητοι φορείς ελέγχου των γεγονότων εμφανίστηκαν σε περισσότερες από 50 χώρες σε όλες τις ηπείρους. Σύμφωνα με την πιο αξιόπιστη παγκόσμια καταμέτρηση, 113 τέτοιες ομάδες είναι ενεργές σήμερα, η πλειοψηφία των οποίων δημιουργήθηκε από το 2010 και μετά (Graves & Cherubini, 2016).

Ο έλεγχος γεγονότων (fact-checking) δεν πρέπει να συγχέεται με τον παραδοσιακό κώδικα δημοσιογραφικής δεοντολογίας, ο οποίος έχει σχεδιαστεί για την εξάλειψη σφαλμάτων πριν την δημοσίευση μίας πληροφορίας, αλλά αναφέρεται περισσότερο στη διαδικασία αξιολόγησης της ακρίβειας των δημόσιων (κυρίως πολιτικών) ισχυρισμών (Graves 2018). Ορισμένοι ερευνητές θεωρούν τον έλεγχο γεγονότων ως ένα «είδος δημοσιογραφίας» που προωθεί την αξιολόγηση των πολιτικών ισχυρισμών με μεθοδικότητα βασισμένη σε αποδεικτικά στοιχεία (Coddington, Molyneux & Lawrence 2014 στο: Mena 2019 σ. 658). Με τον ίδιο τρόπο, ο κώδικας αρχών που θεσπίστηκε από το Διεθνές Δίκτυο Ελέγχου Γεγονότων (International Fact-Checking Network) θεωρεί τους ελέγχους γεγονότων ως «μη κομματικές αναφορές σχετικά με την ακρίβεια των δηλώσεων δημοσίων προσώπων, σημαντικών ιδρυμάτων και άλλων ευρέως διαδεδομένων φορέων που επηρεάζουν άμεσα την κοινωνία» (IFCN 2016 στο: : Mena 2019 σ. 659).

Στη βιβλιογραφία, ο έλεγχος γεγονότων νοείται ως μια διαδικασία διαφορετική και συμπληρωματική της δουλειάς ενός δημοσιογράφου ή ρεπόρτερ. Οι ελεγκτές δεδομένων (fact-checkers) εμβαθύνουν σε ένα ζήτημα ή ακόμα και σε μια μεμονωμένη δήλωση, προσπαθώντας να εξηγήσουν πως ένας πχ πολιτικός επιχειρηματολογεί γύρω από τους ισχυρισμούς του και αν οι ισχυρισμοί αυτοί τεκμηριώνονται ορθολογικά (Mena, 2019). Οι Graves και Cherubini (2016) τονίζουν ότι τα μέσα ελέγχου γεγονότων έχουν ως κοινό στόχο την προώθηση της αλήθειας στο δημόσιο λόγο. Από την άλλη πλευρά, ως μορφή δημοσιογραφικής λογοδοσίας, ο αποκλειστικός έλεγχος γεγονότων θεωρείται ότι δεσμεύεται να δημοσιοποιεί λάθη ή ψευδή γεγονότα ανεξάρτητα από την

πηγή προέλευσης τους (Amazeen, 2015). Οι ελεγκτές δεδομένων σύμφωνα με τους μελετητές αποσκοπούν στο να συλλέγουν δημόσιους ισχυρισμούς σχετικά με γεγονότα, ώστε να βρίσκουν στοιχεία που επιβεβαιώνουν ή αμφισβητούν αυτούς τους ισχυρισμούς και τελικά να αναφέρουν τα συμπεράσματα των αξιολογήσεών τους (Mena, 2019). Συνεπώς, κατά τον Mena (2019), ο έλεγχος γεγονότων επικεντρώνεται όχι μόνο στην αξιολόγηση πολιτικών ισχυρισμών αλλά και στην απομυθοποίηση των ψευδών ειδήσεων που διαδίδονται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Οι ελεγκτές δεδομένων επιδιώκουν να διαχωρίσουν τα γεγονότα από τη προσωπική γνώμη του καθενός, καθώς και τα γεγονότα από τις ψευδείς ειδήσεις.

Το πεδίο του ελέγχου γεγονότων έχει γεμίσει με πολλούς οργανισμούς που ισχυρίζονται ότι επαληθεύουν την ακρίβεια των πολιτικών ισχυρισμών. Εκτός από τους επίσημους οργανισμούς ελέγχου γεγονότων, όπως το FactCheck.org και το PolitiFact.com, πολλά παραδοσιακά ειδησεογραφικά μέσα, τόσο έντυπα όσο και ηλεκτρονικά, προσφέρουν αυτό το είδος δημοσιογραφίας (όπως το «Fact Checker» της Washington Post), όπως επίσης και πολλοί κομματικοί επικριτές των μέσων ενημέρωσης ή και ολόκληρες πολιτικές εκστρατείες (Amazeen, 2015). Το Εργαστήριο Δημοσιογράφων του Πανεπιστημίου Duke (Duke University Reporter's Lab) έχει καταγράψει 48 ενεργές αποκλειστικές επιχειρήσεις ελέγχου δεδομένων σε έξι ηπείρους (Adair, 2014). Οι επιχειρήσεις αυτές εντοπίζονται σε μεγαλύτερες χώρες όπως η Αυστραλία και η Ινδία, καθώς και σε μικρότερες χώρες όπως η Αλβανία, η Γεωργία και η Μολδαβία (Adair, 2014).

Η πλησιέστερη προσέγγιση της έννοιας του ελέγχου γεγονότων παρέχεται από τους Uscinski και Butler (2013) και αφορά την σύγκριση των δηλώσεων σχετικά με την πολιτική, τη διοίκηση, την οικονομία, την κοινωνία, την ιστορία και ούτω καθεξής με γεγονότα, έτσι ώστε να καθοριστεί η εγκυρότητα της δήλωσης (Uscinski and Butler 2013 στο: Amazeen, 2015 σ. 4). Αξίζει επίσης να εξεταστεί ένας εναλλακτικός ορισμός του ελέγχου δεδομένων που χρησιμοποιείται από το Αμερικανικό Ινστιτούτο Τύπου (American Press Institute), σύμφωνα με το οποίο οι έλεγχοι γεγονότων και οι οργανισμοί ελέγχου δεδομένων στοχεύουν στην αύξηση της γνώσης μέσα από την αξιολόγηση των υποτιθέμενων γεγονότων σε δημοσιευμένες δηλώσεις που γίνονται κυρίως από πολιτικούς ή οποιονδήποτε άλλο και επηρεάζουν τις ζωές του κοινωνικού συνόλου (Amazeen, 2015).

Οι ελεγκτές γεγονότων συχνά εμφανίζονται ως επαγγελματίες που ερευνούν και επαληθεύουν γεγονότα και θεωρείται ότι το έργο τους είναι απαλλαγμένο από κομματισμό, προσωπικά σχόλια και ρητορική (Elizabeth, 2014 στο: Amazeen, 2015 σ. 4). Στην πραγματικότητα όμως, εκτός από το γεγονός ότι ο ισχυρισμός πως οι ελεγκτές γεγονότων είναι ελεύθεροι από συμφέροντα είναι μάλλον αφελής, ταυτόχρονα και η όλη συζήτηση περί δημοσιογραφικής εγκυρότητας μοιάζει μάλλον ουτοπική. Αρκεί κανείς να σκεφτεί το απλό παράδειγμα του churnalism (σε ελεύθερη μετάφραση: τσουρναλισμός), της διαδικασίας δηλαδή ανακύκλωσης και παραγωγής ειδήσεων που βασίζονται όλο και περισσότερο σε απλή αντιγραφή δημοσιεύσεων άλλων δημοσιογράφων (Johnston & Forde, 2017).

2.2. Υπηρεσίες ελέγχου γεγονότων και εργασία επαλήθευσης

Τόσο για τους δημοσιογράφους όσο και για τους χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, οι υπηρεσίες ελέγχου των γεγονότων που παρουσιάζουν ενδιαφέρον είναι εκείνες που παρέχουν αναλύσεις και αξιολογήσεις δημόσιων ισχυρισμών και περιεχομένων, όπως το FactCheck.org, το Snopes και το StopFake. Ορισμένες από αυτές τις υπηρεσίες (πχ, FactCheck.org) στοχεύουν στην επαλήθευση ισχυρισμών ή δηλώσεων που έχουν σχέση με την τρέχουσα πολιτική. Άλλες (π.χ. Snopes) εξειδικεύονται σε διαδικτυακές φήμες και αστικούς μύθους. Άλλες εφαρμογές ασχολούνται με πολύ συγκεκριμένο περιεχόμενο, για παράδειγμα το StopFake προσπαθεί να διαψεύσει ψευδείς ειδήσεις σχετικά με την ουκρανική σύγκρουση (Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018).

Τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε ιδιαίτερη ανάγκη για τον διαδικτυακό έλεγχο των γεγονότων (Graves, Nyhan, and Reifler 2016 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1111). Η συζήτηση για τις ψευδείς ειδήσεις που σχετίζεται με τις προεδρικές εκλογές του 2016 στις ΗΠΑ (Silverman et al. 2016) και τις διάφορες εκλογικές αναμετρήσεις στην Ευρώπη (Nardelli & Silverman, 2016) και ο φόβος που έχει κατασκευαστεί κοινωνικά, έχουν αυξήσει το ενδιαφέρον για τον έλεγχο των γεγονότων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι, η Google ανακοίνωσε πρόσφατα την εφαρμογή Google News "ετικέτα ελέγχου γεγονότων" (Google, 2016 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1111) που προορίζεται για άρθρα από επίσημες υπηρεσίες ελέγχου γεγονότων όπως το FactCheck.org. Ομοίως, το Facebook έχει συνεργαστεί με υπηρεσίες ελέγχου

γεγονότων για να επισημάνει τις ψευδείς ειδήσεις (Jamieson and Solon, 2016 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1111). Οι πρόσφατες αυτές εξελίξεις καταδεικνύουν την αυξανόμενη δημοτικότητα τέτοιων υπηρεσιών.

Πολλοί φορείς ελέγχου γεγονότων είναι μέλη του Διεθνούς Δικτύου Ελέγχου Γεγονότων (IFCN) στη διεύθυνση Roynter, δεσμευόμενοι να ακολουθούν τον κώδικα αρχών του δικτύου, που συμπεριλαμβάνει για παράδειγμα την αμεροληψία, τη διαφάνεια στις πηγές, τη χρηματοδότηση και τη μεθοδολογία, καθώς και τη διαφάνεια στις διορθώσεις (Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018). Ωστόσο, δεν είναι όλοι οι ελεγκτές γεγονότων αμερόληπτοι. Ο Rogerson (2013) έκανε διάκριση μεταξύ των φορέων ελέγχου γεγονότων που είναι αντικειμενικοί και μη κομματικοί και των φορέων ελέγχου γεγονότων με εμφανή πολιτική κατεύθυνση. Παραδείγματα των τελευταίων είναι το Factcheck Armenia και το FactChecking Turkey, τα οποία φέρονται να αμφισβητούν ή να διορθώνουν άρθρα δυτικών μέσων ενημέρωσης που είναι επικριτικά για την κατάσταση της πραγματικότητας στις χώρες αυτές. Σύμφωνα με τον κώδικα αρχών του IFCN, οι φορείς ελέγχου γεγονότων που θεωρούνται μη κομματικοί είναι πιο αξιόπιστοι. Ωστόσο, όπως συζήτησε ο Rogerson (2013), αυτό που θεωρείται γεγονός ή αλήθεια μπορεί συχνά να αποτελεί αποτέλεσμα συγκεκριμένης ερμηνείας. Ως εκ τούτου, ο στόχος των ελεγκτών γεγονότων να είναι ουδέτεροι ή αμερόληπτοι στην πραγματικότητα είναι δύσκολο να επιτευχθεί.

Αντίστοιχα, οι Graves και Cherubini (2016) αναφέρουν πως αν και πολλά ευρωπαϊκά μέσα ελέγχου γεγονότων συνδέονται με καθιερωμένους ειδησεογραφικούς οργανισμούς (πχ: Channel 4), το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών (πάνω από 60%) δεν λειτουργεί ανεξάρτητα. Εξάλλου, ως θεσμός, η πρακτική του ελέγχου δεδομένων καθαυτή εγείρει βασικά ερωτήματα σχετικά με το τι μετράει ως αξιόπιστα δεδομένα, ποιος έχει την εξουσία να αξιολογεί ή πως εξισορροπεί την ακρίβεια με άλλα δημοκρατικά ιδεώδη, όπως η διαφάνεια και ο πλουραλισμός (Graves & Cherubini, 2016).

Ο τομέας της επαλήθευσης είναι μία βασική κανονιστική πρακτική στη δημοσιογραφία (Hermida, 2015). Η επαλήθευση, σύμφωνα με τον Hermida (2015), τελικά ορίζει την αποδεκτή επαγγελματική συμπεριφορά και εμπίπτει σε ένα ερμηνευτικό ρεπερτόριο αντίστασης στην άρθρωση του επαγγελματισμού. Εκτός από τις τακτικές υπηρεσίες ελέγχου των γεγονότων στην βιβλιογραφία εμφανίζονται και άλλα διαδικτυακά

εργαλεία ή υπηρεσίες που θεωρούνται αναγκαία για την υποστήριξη της διαδικασίας ελέγχου των γεγονότων (Thurman, 2017 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1111). Δεδομένης της έλλειψης θεσμικών παρεμβάσεων προς επίλυση του ζητήματος, η κοινότητα του διαδικτύου οδηγούμενη προς την “αυτοίαση”, περιλαμβάνει ολοένα και περισσότερα εργαλεία επαλήθευσης. Τα εργαλεία επαλήθευσης διαφοροποιούνται από τις υπηρεσίες ελέγχου γεγονότων, διότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν και για άλλους σκοπούς πέρα από τον έλεγχο γεγονότων. Συνήθως σχετίζονται με πιο εξειδικευμένες χρήσεις, όπως την επαλήθευση συγκεκριμένων τμημάτων του διαδικτυακού περιεχομένου (πχ: μία εικόνα). Για παράδειγμα, η TinEye και η αντίστροφη αναζήτηση εικόνων της Google, δύο εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την αναζήτηση παρόμοιων εικόνων, βοηθούν τους χρήστες να εντοπίσουν τις παλαιότερες δημοσιευμένες εκδόσεις μιας εικόνας στο διαδίκτυο (Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018). Καμία από αυτές τις υπηρεσίες δεν απευθύνεται αποκλειστικά σε δημοσιογράφους, αλλά μπορούν να αξιοποιηθούν από οποιοδήποτε χρήστη θέλει να επαληθεύσει το περιεχόμενο μίας διαδικτυακής δημοσίευσης (Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018).

2.3. Παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης και ανεξάρτητες υπηρεσίες ελέγχου γεγονότων

Τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης παραμένουν η κυρίαρχη πηγή πολιτικού ελέγχου γεγονότων ιδιαίτερα στον Ευρωπαϊκό χώρο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι εφημερίδες εθνικής κυκλοφορίας και οι ραδιοτηλεοπτικοί φορείς της Δυτικής Ευρώπης. Οι ελεγκτές δεδομένων που εργάζονται σε παραδοσιακές αίθουσες σύνταξης έχουν ένα τεράστιο πλεονέκτημα όσον αφορά την εμβέλεια και τους πόρους που διαθέτουν (Graves & Cherubini, 2016).

Οι ομάδες ελέγχου δεδομένων που συνεργάζονται με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μπορούν να συγκεντρώσουν κοινό που υπερβαίνει κατά πολύ την εμβέλεια των περισσότερων ανεξάρτητων ελεγκτών δεδομένων. Ιδιαίτερα όσον αφορά τους επιτυχημένους ραδιοτηλεοπτικούς φορείς τα ποσοστά τηλεθέασης είναι εντυπωσιακά. Για παράδειγμα, τα τμήματα ελέγχου γεγονότων στο «El Objetivo con Ana Pastor», ένα εβδομαδιαίο πρόγραμμα δημοσίων σχέσεων με υψηλή βαθμολογία στο ισπανικό τηλεοπτικό δίκτυο «La Sexta», φτάνουν τους 1,5 έως 2 εκατομμύρια θεατές κάθε Κυριακή. Επίσης, το «Virus», ένα εβδομαδιαίο πρόγραμμα επικαιρότητας που

προβλήθηκε στην ιταλική «RAI» για τρεις σεζόν με σκοπό την προβολή ελέγχων στοιχείων από τον ιστότοπο «Pagella Politica», είχε κατά μέσο όρο κοινό που άγγιζε τους 1 εκατομμύριο θεατές (Graves & Cherubini, 2016).

Ένα δεύτερο βασικό πλεονέκτημα του ελέγχου δεδομένων στα γραφεία σύνταξης είναι η ικανότητα αξιοποίησης τόσο των συντακτικών πόρων, όσο και των υποδομών σε μεγάλες επιχειρήσεις συλλογής ειδήσεων. Ορισμένα δημοσιογραφικά γραφεία έχουν αναλάβει εντυπωσιακές δεσμεύσεις για ελέγχους γεγονότων. Στη «Le Monde», το «Les Décodeurs» ξεκίνησε ως ιστολόγιο δύο ατόμων, αλλά τώρα αποτελείται από ένα δεκαμελές προσωπικό που παράγει περίπου 15 ελέγχους στοιχείων το μήνα. Η επιχείρηση έχει εξελιχθεί στο δημοσιογραφικό κέντρο δεδομένων της εφημερίδας και περιλαμβάνει πολιτικούς ρεπόρτερ αλλά και προγραμματιστές ιστού και ειδικούς δεδομένων που παράγουν τα διαδραστικά γραφήματα και τα γραφικά για τα οποία είναι γνωστός ο ιστότοπος. Ομοίως, το «El Objetivo» διαθέτει περίπου δέκα άτομα για έρευνα, συγγραφή, επεξεργασία, κινηματογράφηση και παραγωγή γραφικών για πέντε ή έξι τμήματα ελέγχου δεδομένων κάθε εβδομάδα (Graves & Cherubini, 2016).

Ωστόσο, οι περισσότερες μόνιμες υπηρεσίες ελέγχου πληροφοριών είναι ανεξάρτητες από τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης. Οι ανεξάρτητοι ιστότοποι που υποστηρίζονται κυρίως από μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ) κυριαρχούν σε όλη την Ανατολική Ευρώπη, αν και αξιοσημείωτα παραδείγματα υπάρχουν επίσης στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Ιταλία. Αυτοί οι οργανισμοί συνήθως συνεργάζονται με ειδησεογραφικά πρακτορεία και οι περισσότεροι απασχολούν ορισμένους ρεπόρτερ, αλλά δεν διαθέτουν τους ειδικούς πόρους σύνταξης και το αξιόπιστο κοινό, όπως συμβαίνει στα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης. Ταυτόχρονα, οι ανεξάρτητες πηγές ελέγχου πληροφοριών θεωρούνται συχνά πιο αυθεντικές καθώς δεν περιορίζονται στους συντακτικούς και επιχειρηματικούς περιορισμούς των καθιερωμένων εταιρειών μέσων ενημέρωσης (Graves, 2018).

2.4. Ο φόβος για αλλαγή της κοινής γνώμης και ρόλος των δημοσιογράφων

Η αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης καθιστά σημαντική πρόκληση, με αποτέλεσμα πολλές έρευνες να ασχολούνται με το κατά πόσο οι υπηρεσίες ελέγχου γεγονότων καταφέρνουν να αλλάξουν τις απόψεις και τις πεποιθήσεις του κοινού που ήδη έχει εκτεθεί στην παραπληροφόρηση. Ο έλεγχος των γεγονότων αντιμετωπίζεται συνήθως πιο θετικά από όσους έχουν υψηλό επίπεδο γνώσεων στην πολιτική (Nyhan

and Reifler 2012 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1112). Επιπλέον, οι πληροφορίες που ελέγχονται με βάση τα γεγονότα συχνά αποτυγχάνουν να μειώσουν τις εξέχουσες λανθασμένες αντιλήψεις του κοινού και μπορεί, υπό ορισμένες συνθήκες, να τις επιδεινώσουν (Kuklinski et al. 2000, Nyhan & Reifler 2010- Nyhan, Reifler & Ubel 2013 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1112).

Το γεγονός αυτό ενισχύεται με την όλο και μεγαλύτερη στροφή των δημοσιογράφων στα κοινωνικά μέσα. Πολλοί είναι οι λόγοι για τους οποίους οι δημοσιογράφοι επιλέγουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης όπως για την αναζήτηση και τον εντοπισμό θεμάτων, την παρακολούθηση και τη συλλογή πληροφοριών ή την ανάλυση δημοσιογραφικών ιστοριών (Hermida, 2012). Επιπλέον, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επιτρέπουν στους δημοσιογράφους να μοιράζονται εμπειρίες και απόψεις ερχόμενοι σε άμεση επικοινωνία με τους αναγνώστες τους. Εξάλλου, γενικότερα το διαδίκτυο διευκολύνει τον εντοπισμό δημοσιογραφικών πηγών και αποτελεί ένα αξιόλογο μέσο για την άμεση απόσπαση πληροφοριών από αυτόπτες μάρτυρες (Wardle, 2014). Ωστόσο, παρατηρείται ότι οι μελετητές τείνουν να κατασκευάσουν το πρόβλημα του ψηφιακού και διαδικτυακού ειδησεογραφικού περιβάλλοντος, δηλαδή φαίνεται πως κατευθύνουν τη συζήτηση ώστε να αποδοθεί η ευθύνη αποκλειστικά στο κατά πόσο αξιόπιστοι και φερέγγυοι είναι οι δημοσιογράφοι κατά τη χρήση αυτών των μέσων (Silverman, 2014).

Οι κώδικες δημοσιογραφικής δεοντολογίας και οι δημοσιογραφικές αξίες είναι όροι που συχνά χρησιμοποιούνται στη βιβλιογραφία, όπως για παράδειγμα και η αμεροληψία, η αντικειμενικότητα και η ακρίβεια, ώστε να κατασκευαστεί η ανάγκη για αποτελεσματικότερο έλεγχο των ειδησεογραφικών πηγών και του περιεχομένου που παρέχονται και αναπαράγονται από τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης (Shapiro, et. al, 2013). Οι δημοσιογράφοι θεωρούνται ότι έχουν εξέχοντα ρόλο, καθώς έρχονται αντιμέτωποι με σημαντικές προκλήσεις στα πλαίσια αυτά, ενώ παρατηρείται ότι γίνεται συνεχώς λόγος για την ανάγκη να λάβουν σωστές αποφάσεις σχετικά με την αλήθεια, την ακρίβεια ή την επαλήθευση τόσο για τις πηγές των κειμένων όσο και για τα περιεχόμενα των πολυμέσων (φωτογραφίες, video, ήχος κλπ) (Silverman, 2014).

Αυτό που παρουσιάζεται ως το κλειδί στην πρόκληση της αλλαγής των λανθασμένων αντιλήψεων του κοινού μέσω του ελέγχου των γεγονότων είναι η μεροληψία, δηλαδή

ότι οι άνθρωποι τείνουν να αναζητούν ή να ερμηνεύουν στοιχεία σύμφωνα με τις τρέχουσες πεποιθήσεις ή προσδοκίες τους. Το φαινόμενο αυτό είναι γνωστό εκτός του πεδίου του ελέγχου των γεγονότων (Nickerson, 1998 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1112). Η μεροληψία παρουσιάζεται να είναι ιδιαίτερα ισχυρή όταν πρόκειται για αμφιλεγόμενα θέματα ή πολιτικές πεποιθήσεις (Taber & Lodge, 2006 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1112). Κατά συνέπεια, στις βιβλιογραφικές μελέτες οι υπηρεσίες ελέγχου των γεγονότων τίθενται υπό αμφισβήτηση και η συζήτηση στρέφεται καθόλου τυχαία στο γεγονός ότι μπορεί να αποτύχουν να περιορίσουν τις λανθασμένες αντιλήψεις του κοινού, ενώ ταυτόχρονα ο μεγάλος όγκος και η ταχύτητα στην παραγωγή και διάδοση της διαδικτυακής παραπληροφόρησης καθιστά δύσκολο για τους ελεγκτές γεγονότων να συμβαδίσουν με τις εξελίξεις (Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018).

Τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης και οι δημοσιογράφοι θεωρούνται ότι έχουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση των ψευδών ειδήσεων. Ως η τέταρτη εξουσία στις δημοκρατικές κοινωνίες, ο Τύπος θεωρείται ότι έχει την ευθύνη να λειτουργεί ως δημόσιος παρατηρητής (Graves, 2018). Καθώς οι αίθουσες αρχισυνταξίας τις τελευταίες δεκαετίες θεωρούνται μη κομματικές, ο Τύπος αναμένεται πλέον να παρέχει αμερόληπτη πληροφόρηση (Gentzkow, Glaeser και Goldin 2006 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1113). Σε μια πρόσφατη έκθεση του Ινστιτούτου Reuters για τη Μελέτη της Δημοσιογραφίας, ο Hofseth (2016 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1113) σημείωσε ότι τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, γενικά, και οι δημοσιογράφοι, ειδικότερα, στη σύγχρονη εποχή οφείλουν να αναλάβουν μεγαλύτερη ευθύνη για τον διαδικτυακό έλεγχο των γεγονότων. Μια μελέτη της αμερικανικής δημοσιογραφίας έδειξε ότι τα επαγγελματικά κίνητρα εντός της δημοσιογραφίας, και όχι οι απαιτήσεις της αγοράς, είναι η βασική κινητήρια δύναμη που σχετίζεται με την αύξηση του ελέγχου των γεγονότων που παρατηρείται τα τελευταία δύο ή τρία χρόνια (Graves, Nyhan, and Reifler 2016 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1113). Ωστόσο, ο ρόλος των δημοσιογράφων ως ένθερμων ελεγκτών γεγονότων είναι αμφισβητήσιμος. Κατά τον Silverman (2015 στο: Brandtzaeg, Følstad & Chaparro-Domínguez, 2018 σ. 1113) ο ρόλος των δημοσιογράφων ως επαγγελματιών στην παραγωγή και τη μετάδοση περιεχομένων συχνά συμβάλλει στη διάδοση ψευδών,

λανθασμένων ισχυρισμών ή ανεπιβεβαίωτων φημών, για παράδειγμα, μέσω της άκριτης μετάδοσης εσφαλμένων δηλώσεων.

Τέλος, οι δημοσιογράφοι που ασχολούνται με την δημοσίευση ειδήσεων στο διαδίκτυο αναφέρουν συχνά ότι με την όλο και αυξανόμενη ταχύτητα μετάδοσης των ειδήσεων δεν επαρκεί ο χρόνος για την επαλήθευση και τον έλεγχο των γεγονότων (Silverman 2014). Όσο αυξάνεται ο όγκος των διαδικτυακών πληροφοριών και της παραπληροφόρησης, τόσο μεγαλύτερο γίνεται το πρόβλημα. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην αποτυχία του αποτελεσματικού ελέγχου των γεγονότων και τελικά στη μείωση της εμπιστοσύνης του κοινού ως προς τα μέσα ενημέρωσης (Graves, 2018). Η μειωμένη εμπιστοσύνη του κοινού στα μέσα μαζικής ενημέρωσης συνεπάγεται αλλαγές στα πρότυπα κατανάλωσης ειδήσεων. Τελικά, φαίνεται πως μεγαλύτερα ποσοστά κοινού αναζητούν ειδήσεις από εναλλακτικά κανάλια τα οποία χαρακτηρίζονται από περιεχόμενο χαμηλής αξιοπιστίας (Graves, 2018).

Συμπερασματικά, αυτό το οποίο παρατηρείται έπειτα από τη βιβλιογραφική μας επισκόπηση, είναι ότι ο έλεγχος γεγονότων συζητείται πάντοτε με επίκεντρο τους δημοσιογράφους και τις αξίες του δημοσιογραφικού επαγγέλματος (Silverman, 2014). Η συζήτηση τείνει να κατευθύνεται προς την ανάγκη και τη σημαντικότητα της ύπαρξης ατόμων και εργαλείων που θα επαληθεύουν τις ειδήσεις και γενικότερα τις πληροφορίες που δημοσιεύονται (Hermida, 2012). Συχνά, γίνεται λόγος για τα εμπόδια τα οποία μπορεί να προκύψουν (πχ: μη επαρκής χρόνος σε σχέση με τον όγκο πληροφοριών), τα οποία και πάλι καλούνται να αντιμετωπίσουν οι δημοσιογράφοι (Graves, 2018). Με άλλα λόγια, φαίνεται πως η προσοχή στρέφεται στην απόδοση ευθυνών αποκλειστικά στο δημοσιογραφικό επάγγελμα και αποκρύπτεται ο ρόλος των πολιτικών ή των κυβερνητικών και μη φορέων. Καταλήγοντας, ο έλεγχος των γεγονότων αποτελεί δομικό στοιχείο στην περιχαράκωση του φαινομένου της μετα-αλήθειας (post-truth), καθώς θωρακίζει τα πραγματικά γεγονότα. Από τη μία πλευρά, οι πολίτες καλούνται να αναπτύξουν την “κουλτούρα” της αμφισβήτησης, ενώ οι δημοσιογράφοι από τη μεριά τους να ασκήσουν τον κλασικό ρόλο του πυλωρού, ώστε να προστατεύσουν τους πολίτες από το κύμα των ψευδών ειδήσεων. Στο επόμενο κεφάλαιο αναλύεται εκτενέστερα το ζήτημα της μετά-αλήθειας σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του λαϊκισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η εποχή της μετά-αλήθειας και η ανάπτυξη του λαϊκισμού

3.1. Η εποχή της μετά-αλήθειας (post-truth era)

Οι ψευδείς ειδήσεις δεν αποτελούν ένα μεμονωμένο φαινόμενο. Αντιθέτως, η μελέτη τους θα πρέπει να πλαισιώνεται μέσα σε ευρύτερες τάσεις, τόσο εντός του συστήματος των μέσων ενημέρωσης, όσο και εντός της γενικότερης πολιτικής κουλτούρας. Αυτή η πολυπλοκότητα του ζητήματος άλλωστε είναι ο λόγος που η εξάλειψη των ψευδών ειδήσεων είναι απίθανο να συμβεί (Buckingham, 2019). Στον απόηχο του ανατρεπτικού αποτελέσματος του δημοψηφίσματος για το Brexit που έφερε στο Ηνωμένο Βασίλειο σημαντικές πολιτικές αναταραχές και πολύ περισσότερο στο αποτέλεσμα των προεδρικών εκλογών των ΗΠΑ το 2016, οι μελετητές και οι ερευνητές άρχισαν να συζητούν για τη γνωσιολογική κρίση των δυτικών δημοκρατιών. Έκτοτε, έχει προσφερθεί μία πληθώρα αναλύσεων και θεωρητικών επιχειρημάτων για την κατανόηση αυτού που ορίζεται ως «εποχή μετά-αλήθειας» (post-truth era) (Cosentino, 2020).

Ο όρος «μετά-αλήθεια» (post-truth), όπως ορίστηκε από το Λεξικό της Οξφόρδης το 2016, υποδηλώνει περιστάσεις στις οποίες τα αντικειμενικά γεγονότα έχουν μικρότερη επιρροή στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης σε σχέση με τις εκκλήσεις στα συναισθήματα και τις προσωπικές πεποιθήσεις (Buckingham, 2019). Με άλλα λόγια, αφορά την κοινωνική και πολιτική κατάσταση κατά την οποία οι επικλήσεις στα συναισθήματα και οι πεποιθήσεις υπερισχύουν των ορθολογικών ή βασισμένων σε γεγονότα επιχειρημάτων, με αποτέλεσμα οι πολίτες να μην σέβονται τις αντικειμενικές αλήθειες (Cosentino, 2020). Συνεπώς, ο όρος αντιπροσωπεύει έναν κριτικό ισχυρισμό για τον κόσμο. Η μετά-αλήθεια περιγράφει μία κατάσταση κατά την οποία κατά κύριο λόγο οι πολιτικοί, όχι μόνο έχουν δώσει ψευδείς υποσχέσεις σε μία προσπάθεια χειραγώγησης της δημόσιας συζήτησης, αλλά προχωρούν ευθέως σε ψευδείς δηλώσεις χωρίς να επιβαρυνθούν με οποιεσδήποτε επιπτώσεις (Buckingham, 2019).

Τόσο στα σύγχρονα κοινωνικά δίκτυα, όσο και στα παλαιότερα μέσα ενημέρωσης εκτός από τη δύναμη των ψευδών ειδήσεων, απασχολεί ιδιαίτερα τη διεθνή κοινότητα η δύναμη της εποχής της μετά-αλήθειας να κατευθύνει την προσοχή του κοινού (Sismondo, 2017). Πρόκειται για δύο πρακτικές που μέσα από εργαλειακές και

συμπεριφοριστικές προσεγγίσεις στην πολιτική και σε άλλους τομείς, αντιμετωπίζουν τους ψηφοφόρους ως ανθρώπους που πρέπει να χειραγωγηθούν και όχι απλά να πειστούν. Ο Sismondo (2017) κάνει λόγο για γνωσιολογικό ανταγωνισμό, δηλαδή για την επιλογή των αληθειών που μπορούν να θεωρηθούν σημαντικές ή μη και των ισχυρισμών που μπορούν να θεωρηθούν αληθείς ή ψευδείς.

Ο Gabriele Cosentino (2020) στο βιβλίο “Social Media and the Post-Truth World Order: The Global Dynamics of Disinformation” αναλύει την μετά-αλήθεια στα πλαίσια της παγκόσμιας τάξης και τη μελετάει ως μία πολιτισμική και πολιτική συνθήκη η οποία παρατηρείται σε αρκετά φαινόμενα, όπως είναι η διάδοση ψευδών ειδήσεων στο διαδίκτυο ή η χειραγωγή του κοινού μέσα από τεχνικές τρολ (trolling). Όπως επισημαίνει και ο ίδιος, οι περισσότερες συζητήσεις γύρω από τη μετά-αλήθεια εστιάζονται στις δυτικές κυρίως χώρες κάτι το οποίο αποδίδεται στην «ευθραυστότητα» των δυτικών δημοκρατικών θεσμών και στην κρίση της εμπιστοσύνης απέναντι στις παραδοσιακές πηγές εξουσίας και πληροφόρησης (πχ: πολιτικά κόμματα, Τύπος), ιδιαίτερα μετά την ανάδυση των νέων τεχνολογιών των μέσων ενημέρωσης (Cosentino, 2020).

Σε αρκετές συζητήσεις αναδεικνύεται η κατάρρευση της κομματικής-πολιτικής πίστης στις αντιπροσωπευτικές καπιταλιστικές δημοκρατίες και πως αυτή άνοιξε τον δρόμο για την ανάπτυξη των λαϊκιστικών κινημάτων και κομμάτων (Schlesinger, 2020). Από μία πιο κριτική οπτική, η Brown (2019) καταγγέλλει ότι η μετά- αλήθεια μοιάζει με μία διάταξη παραγγελίας (ordering device), δηλαδή μία ιδέα που δημιουργεί τάξη σε έναν περίπλοκο κόσμο. Όπως κάθε διάταξη παραγγελίας η έννοια είναι φορτωμένη με αξία και αποκαλύπτει συγκεκριμένες πτυχές της πραγματικότητας συγκαλύπτοντας ταυτόχρονα άλλες. Υπό το ίδιο πρίσμα, η ίδια η κήρυξη της εποχής της μετά-αλήθειας αποτελεί μία διάταξη παραγγελίας (Brown, 2019).

Ο Bufacchi (2021) μελετά την μετά-αλήθεια από μία πιο φιλοσοφική σκοπιά. Ο ίδιος τονίζει ότι για να γίνει κατανοητό το φαινόμενο πρέπει κανείς να αναζητήσει τα φιλοσοφικά θεμέλια της αλήθειας. Αναφερόμενος στην «συναινετική θεωρία της αλήθειας», όπως αυτή ορίστηκε από τον Habermas, συμπεραίνει ότι η συναίνεση μπορεί να εφαρμοστεί και στην περίπτωση της μετά-αλήθειας. «Ο Habermas μας λέει ότι η αλήθεια είναι ένας ισχυρισμός εγκυρότητας και ταυτόχρονα η προσπάθεια μίας συμφωνίας μεταξύ όλων των υπαρχόντων και πιθανών συνομιλητών, όπου κανένας

συμμετέχων δεν μπορεί να αποκλειστεί. [...] Σε μία ιδανική κατάσταση ομιλίας, όλοι οι εμπλεκόμενοι δεσμεύονται στην αναζήτηση μίας κανονιστικής συναίνεσης που προκύπτει από ορθολογικά πειστικούς λόγους» (Bufacchi, 2021 σ. 353). Με άλλα λόγια ο Bufacchi (2021) αποδίδει την αναβίωση τη μετά-αλήθειας στο γεγονός ότι οι θεωρίες της αλήθειας και της μετά-αλήθειας έχουν ως κοινή αφετηρία την συναίνεση. Από αυτή την άποψη η μετά-αλήθεια κάνει έκκληση στην έννοια της συναίνεσης προκειμένου να αποδυναμώσει τη συναίνεση γύρω από την αλήθεια. Τελικά, η μετά-αλήθεια σαν έννοια δεν είναι απλά το αντίθετο της αλήθειας, αλλά στην πραγματικότητα όσοι αισθάνονται ότι απειλούνται από την αλήθεια απαντούν απονομιμοποιώντας την και αντικαθιστούν τη συναίνεση στην αλήθεια με μία εναλλακτική συναίνεση, αυτή της μετά-αλήθειας (Bufacchi, 2021).

Η συζήτηση γύρω από την έννοια της αλήθειας εμπίπτει στο πεδίο της γνώσης και σχετίζεται με το τι γνωρίζουμε, πώς και με ποια βεβαιότητα. Το θέμα αυτό στρέφεται γύρω από τρεις παράγοντες α) την πραγματικότητα (οντολογία) β) το υποκείμενο και τις προσωπικές του πεποιθήσεις και γ) την αλήθεια ως κοινό κριτήριο για την αιτιολόγηση δηλώσεων σχετικά με την πραγματικότητά (Capilla, 2020). Η εξουσία επιβάλλει την ερμηνεία της για την πραγματικότητα και για το τι είναι αλήθεια στο άτομο, το οποίο με τη σειρά του κατασκευάζει την υποκειμενικότητα του βασιζόμενος στις γνώσεις του (Capilla, 2020).

Καταληκτικά, η έννοια της μετά-αλήθειας συγχωνεύει όλα τα παραπάνω στοιχεία σε μία αφήγηση. Η αφήγηση αυτή τοποθετεί την επιστήμη, τους διανοούμενους, τους ακαδημαϊκούς και την μορφωμένη ελίτ στο στρατόπεδο της αλήθειας, σχηματίζοντας ένα προπύργιο ενάντια στην περαιτέρω εξάπλωση της μετά-αλήθειας και του αυταρχισμού. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζεται το όλο φαινόμενο στη βιβλιογραφία μοιάζει με μία υποτροπή σε παλιές και προβληματικές διχογνωμίες και όχι μία ανάλυση του πραγματικού πλαισίου (Brown, 2019). Η μετά-αλήθεια συνοψίζει την επικρατούσα αντίληψη ότι η αλλαγή συμβαίνει στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι ερμηνεύουν την πραγματικότητα μέσα από τις ειδήσεις και ότι η στροφή αυτή επηρεάζει την αντίληψη του τι είναι αλήθεια ή ψέμα (Capilla, 2020).

3.2. Η ανάπτυξη του Λαϊκισμού στην εποχή της μετά-αλήθειας

Το καθεστώς της μετά-αλήθειας στις δυτικές χώρες μπορεί να διαμορφωθεί από ποικίλους παράγοντες (Cosentino, 2020). Ανάμεσα σε αυτούς είναι η σκόπιμη

διακίνηση ψευδών πληροφοριών στο διαδίκτυο. Ένας άλλος παράγοντας είναι η στρατηγική πολιτική επικοινωνίας που βασίζεται στην χειραγώγηση ή την εξαπάτηση κρατικών ή άλλων φορέων με την χρήση troll και bots (Cosentino, 2020). Ιδιαίτερα στη σύγχρονη εποχή με την κυριαρχία των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην πολιτική και τα ΜΜΕ, ευνοείται όσο ποτέ άλλοτε η εμφάνιση τέτοιων μορφών επικοινωνίας που οδηγούν σε κατάσταση μετά-αλήθειας (Cosentino, 2020). Το γεγονός αυτό ευνοεί την ανάπτυξη του λαϊκισμού.

Η έννοια του λαϊκισμού έχει απασχολήσει σημαντικά τόσο τον ακαδημαϊκό όσο και τον δημόσιο διάλογο (Mudde & Kaltwasser, 2017), ενώ πλέον αναφέρεται όλο και περισσότερο στον Τύπο, καθώς η πλειοψηφία των πολιτικών και των κομμάτων κάνουν χρήση λαϊκιστικών επικοινωνιακών τεχνικών (Ernst, Blassnig, Engesser, Büchel & Esser, 2019). Ωστόσο, ο όρος φαίνεται πως παρουσιάζει μία «δομική ασάφεια» (“ambiguïte constitutive”), διότι η έννοια του μεταβάλλεται σύμφωνα με το εκάστοτε πλαίσιο εντός του οποίου χρησιμοποιείται (Canovan, 1981). Είναι γεγονός ότι, μέχρι και σήμερα δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των μελετητών ως προς τον ορισμό του λαϊκισμού (Mudde & Kaltwasser, 2017; Ernst et al., 2019).

Στη βιβλιογραφία ο λαϊκισμός άλλοτε αντιμετωπίζεται ως ένα είδος ιδεολογίας, μία ιδεολογία ισχνού πυρήνα (*thin-centred ideology*) (Ernst et al., 2019), και άλλοτε ως κάτι πιο σφαιρικό λαμβάνοντας υπόψη και το στοιχείο του λόγου. Συχνά επίσης ο λαϊκισμός αναφέρεται ως μία έννοια που έχει την ικανότητα να αλλάζει και να ενσωματώνεται σε άλλες πληρέστερες ιδεολογίες, όπως είναι ο φιλελευθερισμός ή ο σοσιαλισμός (Mudde & Kaltwasser, 2017). Ταυτόχρονα, αρκετοί ερευνητές χρησιμοποιούν τον λαϊκισμό ως μία μέθοδο επικοινωνίας (Bracciale & Martella, 2017) ή ως μια *πολιτική στρατηγική* (Weyland, 2001).

Ακριβώς επειδή ο λαϊκισμός είναι μία πολύπλοκη έννοια, έχουν αποδοθεί σε αυτό διάφοροι ορισμοί. Η Canovan (1981) στην ανάλυση της πρότεινε μία τυπολογία λαϊκισμών, κάνοντας διάκριση μεταξύ των αγροτικών λαϊκισμών στους οποίους συμπεριλαμβάνονται ο αγροτικός ριζοσπαστισμός, τα αγροτικά κινήματα και ο διανοούμενος αγροτικός σοσιαλισμός, και των πολιτικών λαϊκισμών, όπου συγκαταλέγονται η λαϊκιστική δικτατορία, η λαϊκιστική δημοκρατία, ο αντιδραστικός λαϊκισμός και ο λαϊκισμός των πολιτικών. Ωστόσο, η κατηγοριοποίηση αυτή, αδυνατεί να περιγράψει την σύγχρονη πραγματικότητα, καθώς στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες

τα χαρακτηριστικά του λαϊκισμού διαφέρουν από εκείνα των αγροτικών κοινωνιών (Engesser, Ernst, Esser & Büchel, 2017). Έτσι, η ίδια μερικά χρόνια αργότερα επανέρχεται εξετάζοντας καλύτερα την έννοια του λαϊκισμού στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, και προσεγγίζοντας την ως η επίκληση στον λαό που στέκεται ενάντια στην καθιερωμένη δομή εξουσίας και στις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες (Canovan, 1999). Συνεπώς, οι λαϊκιστές αποσκοπούν στην νομιμοποίηση τους ως άνθρωποι που εκπροσωπούν τον λαό (Prior, 2021).

Ο όρος χρησιμοποιείται σχεδόν πάντα για να περιγράψει ένα ευρύ φάσμα πολιτικών παραγόντων, κομμάτων και κινημάτων τα οποία δομούν την πολιτική τους στρατηγική γύρω από μία απλουστευτική αντίληψη της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο λαϊκισμός στις διάφορες παραλλαγές του κατασκευάζει ένα δυϊστικό λόγο για την κοινωνική πραγματικότητα βασισμένο στη λαϊκή βούληση να αποκτήσει εξουσία και να καταπολεμήσει τον εχθρό του λαού, που γενικά ταυτίζεται με την ελίτ (Prior, 2021). Η Porroga (2020) σε σχετική μελέτη της από μία πιο πολιτισμική σκοπιά, επισημαίνει ότι ο λαϊκισμός δεν στρέφεται μόνο ενάντια στα κομματικά κατεστημένα, αλλά γενικότερα στα συμφέροντα της ευρύτερης ελίτ που αντιπροσωπεύουν τα κατεστημένα αυτά. Τονίζει μάλιστα ότι το να μιλάς για ελίτ σημαίνει να μιλάς δομικά ή σχεσιακά, αφού η ίδια η έννοια της ελίτ μπορεί να οριστεί μόνο σε σχέση με μία «μη ελίτ» (Porroga, 2020).

Ακόμα και ο ορισμός της ελίτ λοιπόν είναι ασαφής, καθώς οι πολιτικοί αριστεροί και δεξιοί σκέφτονται τις ελίτ με διαφορετικό τρόπο μέσα από ένα σύμπλεγμα κουλτούρας και κοινωνικής δομής (Porroga, 2020). Έτσι τελικά από μία πιο αριστερή ματιά, η ελίτ ερμηνεύεται μέσα από πιο δομικούς όρους, και αποτελείται ουσιαστικά από την ανώτερη οικονομική τάξη (πλουτοκρατία, δισεκατομμυριούχοι κλπ). Το γεγονός αυτό αναπόφευκτα συνδέει τα συμφέροντα της με τις ανάγκες του καπιταλιστικού ανταγωνισμού (Porroga, 2020). Από την άλλη πλευρά, η δεξιά σκέφτεται την ελίτ με πιο πολιτιστικούς όρους, δηλαδή συμπεριλαμβάνει σε αυτή τα επιτυχημένα άτομα (πχ: άτομα που έχουν πτυχίο πανεπιστημίου, επιστήμονες κλπ). Συμπερασματικά, ο λαϊκισμός έχει γίνει κατ' εξοχήν θέμα στην πολιτική σκηνή και εμφανίζεται στο ιδεολογικό φάσμα της αριστεράς ή της δεξιάς με διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με το κατεστημένο στο οποίο εναντιώνεται (Prior, 2021).

3.3. Λαϊκισμός, ΜΜΕ και Δημοκρατία

Προχωρώντας την παρούσα μελέτη, παρατηρείται ότι στη βιβλιογραφία η άνοδος του λαϊκισμού συνδέεται με την κατάσταση μετά-αλήθειας που διαμορφώνεται στην πολιτική (Waisbord, 2018; Cosentino, 2020). Το γεγονός αυτό αποδίδεται στην ικανότητα του λαϊκισμού να αναιρεί την αναζήτηση της αλήθειας ως συλλογικό στόχο, συνεπώς θεωρείται ότι αντικρούεται με τους δημοκρατικούς τρόπους επικοινωνίας (Cosentino, 2020). Γενικότερα, επικρατεί η άποψη ότι οι λαϊκιστές προβάλλουν την αλήθεια μονομερώς αποκρύπτοντας επιλεκτικά πτυχές της. Έτσι τελικά αυτό που ορίζεται ως αλήθεια από τους λαϊκιστές, επηρεάζεται άμεσα από την κομματική και ιδεολογική προσέγγιση του πολιτικού και ταυτόχρονα επιβεβαιώνει την αλήθεια που θέλει να πιστέψει ο απλός λαός (Waisbord, 2018). Αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι λαϊκιστές πολιτικοί υποστηρίζουν πως η αλήθεια η οποία προβάλλουν πηγάζει από τον ίδιο τον λαό (*vox populi*) και έρχεται αντιμέτωπη με τις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις (Cosentino, 2020). Εύκολα λοιπόν μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η κατάσταση της μετά-αλήθειας (παραποίηση της πραγματικότητας, ψευδείς ειδήσεις, θεωρίες συνωμοσίας κ.ά.), δημιουργεί το κατάλληλο έδαφος για την άνοδο του λαϊκισμού (Cosentino, 2020).

Ωστόσο, η συζήτηση σχετικά με την σχέση μεταξύ του λαϊκισμού και των ΜΜΕ δεν έχει ακόμη διευθετηθεί. Οι ασάφειες γύρω από την ίδια την έννοια του λαϊκισμού σε συνδυασμό με τις διαφορετικές σημασίες που μπορεί να εκλάβει σε διαφορετικά πολιτικά, εθνικά ή ακαδημαϊκά πλαίσια δυσκολεύουν την κατανόηση της προαναφερθείσας σχέσης (Kavada, 2018). Η Kavada (2018) παρατηρεί ότι γενικά στις μελέτες ο λαϊκισμός μπορεί να αναφέρεται σε δημαγωγία, προπαγάνδα, χειραγώγηση του λαού με σκοπό την υποστήριξη συγκεκριμένων πολιτικών προσώπων που παρουσιάζονται να εξυπηρετούν τα συμφέροντα των πολλών. Από άλλες μελέτες ωστόσο, ο λαϊκισμός μοιάζει σαν ένα ενοποιητικό στοιχείο απέναντι σε έναν κοινό εχθρό, όπως είναι η καταστολή ενωτικών, θρησκευτικών ή πολιτικών ομάδων. Από μία πιο θετική οπτική επίσης, ο λαϊκισμός εμφανίζεται ως μία αποτελεσματική στρατηγική ένωσης του λαού για προοδευτική αλλαγή (Kavada, 2018).

Στη βιβλιογραφία υποστηρίζεται ότι η εμφάνιση νέων διαδικτυακών μέσων και κοινωνικών δικτύων παρέχει νέους χώρους επικοινωνίας όπου μπορεί να διεξαχθεί συζήτηση. Οι πλατφόρμες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης συχνά χρησιμοποιούνται

για να οργανώσουν το κοινό, ιδιαίτερα σε περιόδους πολιτικής αστάθειας. Σε καθεστώα όπου τα μέσα ενημέρωσης είναι ελεγχόμενα, απρόσιτα ή αναξιόπιστα, οι πλατφόρμες αυτές παρέχουν τη δυνατότητα μίας πιο δημοκρατικής και πλουραλιστικής διάδοσης των ειδήσεων (Flew & Iosifidis, 2020). Από την άλλη πλευρά όμως υποστηρίζεται ότι οι λαϊκιστικές ομάδες, διαμέσου των κοινωνικών δικτύων, διοχετεύουν την οργή τους και εκφράζουν τις προσωπικές τους απόψεις με τρόπο που δεν ενθαρρύνει τη διαμόρφωση μίας λογικής, τεκμηριωμένης συζήτησης (Flew & Iosifidis, 2020). Με τον τρόπο αυτό η ορθολογική πειθώς αποδυναμώνεται, ενώ η λεγόμενη «συναισθηματική πειθώς» επικρατεί. Η κατάσταση αυτή παρουσιάζεται ως προβληματική, πολύ απλά επειδή έχει ως αποτέλεσμα το κοινό να γίνεται αποδέκτης και ταυτόχρονα πομπός απατηλά απλών μηνυμάτων, που επικαλούνται πολιτικούς όρους, φορτισμένους με συμβολικά νοήματα και συναισθηματικό σθένος (Maldonado, 2017).

Ένα ακόμα επίπεδο μελέτης του ζητήματος αφορά τον τρόπο με τον οποίο τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζουν την σχέση μεταξύ των πολιτικών παραγόντων και των πολιτών. Η δημιουργία καναλιών επικοινωνίας επιτρέπει μία αμεσότητα μεταξύ των λαϊκιστών ηγετών και του κοινού, που παραμερίζει το πλαίσιο των κυρίαρχων μέσων ενημέρωσης διαταράσσοντας τις καθιερωμένες κοινωνικές συμβάσεις (Maldonado, 2017). Με άλλα λόγια φαίνεται πως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης βοηθούν στην λειτουργία και την εξάπλωση του λαϊκισμού ετσι, ώστε να κινητοποιηθούν τα πολιτικά συναισθήματα. Η νέα δημόσια σφαίρα επιτρέπει ταυτόχρονα στους πολίτες να συμβάλουν στην δημιουργία και τη μετάδοση διαδικτυακού περιεχομένου, γεγονός το οποίο είναι ιδιαίτερα ωφέλιμο για τους λαϊκιστές ηγέτες οι οποίοι παρουσιάζονται ως σύμμαχοι και υποστηρικτές των ανθρώπων ή ως επικεφαλής περισσότερο ενός κινήματος παρά ενός κόμματος (Flew & Iosifidis, 2020).

Κατά τον Singer (2021), ο λαϊκισμός αποτελεί μία ασταθή μορφή εκπροσώπησης του δημοκρατικού κυρίαρχου, καθώς επιδιώκει να καταστήσει τον λαό δημοκρατικό κυρίαρχο, που παρουσιάζεται με τους πιο δυναμικούς όρους του. Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι, η ανάλυση του ρόλου του λαϊκισμού στα δημοκρατικά συστήματα συχνά στηρίζεται σε ένα κανονιστικό σύνολο υποθέσεων για το πως ορίζεται η έννοια της δημοκρατίας και τι πρέπει να περιλαμβάνει το δημοκρατικό

πολίτευμα. Για τους υποστηρικτές της φιλελεύθερης δημοκρατίας, ο λαϊκισμός αναμφίβολα παρουσιάζει προκλήσεις και απειλές, ενώ από την άλλη πλευρά, όσοι θεωρούν την φιλελεύθερη δημοκρατία ελαττωματική, θεωρούν ευνοϊκή την ικανότητα του λαϊκισμού να ριζοσπαστικοποιεί τη δημοκρατία και να ενισχύει την εκπροσώπηση (Sengul, 2019).

Ο λαϊκισμός αντανakλά μία κρίση νομιμοποίησης των δημοκρατικών θεσμών, η οποία προκύπτει ως ένα βαθμό από τη φαινομενική αδυναμία των κυβερνήσεων να αντιμετωπίσουν τις δυσάρεστες αντιξοότητες της παγκόσμιας σφαίρας είτε αυτές είναι οικονομικές (πχ: προσφυγική κρίση), είτε σχετίζονται με τον πόλεμο (Porpora, 2020). Πράγματι, τις τελευταίες δεκαετίες, ορισμένες δημοκρατίες αντιμετώπισαν έντονες προκλήσεις και συγκρουόμενες εσωτερικές δυνάμεις με αποτέλεσμα ο λαϊκισμός να κάνει την εμφάνισή του μέσα από νέα κοινωνικά κινήματα ή κομματικές οργανώσεις που υπερασπίζονται εθνικιστικές ή νατιβιστικές αιτίες ή ξενοφοβικές συμπεριφορές έναντι των λεγόμενων έξω-ομάδων. Εύκολα μπορεί κανείς να αντιληφθεί ότι η εφαρμογή πολιτικών λιτότητας σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες σε συνδυασμό με τη μεταναστευτική κρίση, έχουν τονίσει συγκεκριμένες μορφές λαϊκισμού που σχετίζονται με πιο ριζοσπαστικές πολιτικές εκδηλώσεις (Galanopoulos & Stavrakakis, 2019). Τα κινήματα αυτά συνήθως κατηγοριοποιούνται στην ακροδεξιά και εμπνέονται από συντηρητικές και αντιδραστικές ιδεολογίες που υποστηρίζουν απόψεις που γενικά αγνοούνται ή ακόμα και φιμώνονται από τις κυβερνήσεις και τα ηγεμονικά μέσα ενημέρωσης. Πρόκειται για κινήματα που απευθύνονται στον «καθαρό» λαό, διεκδικώντας μία πολιτική νομιμότητα που προέρχεται από τον νατιβιστικό λαό και την εθνική ταυτότητα (Prior, 2021).

Συμπερασματικά, η εισαγωγή των γνωσιολογικών αντιθέσεων μεταξύ αλήθειας και μετά-αλήθειας έχει αναδιαμορφώσει την αντιπαράθεση μεταξύ των πολιτικών λόγων στη δημόσια σφαίρα. Η διχοτόμηση «αλήθεια εναντίον ψέματος» ταυτίστηκε με την διχογνωμία «εκσυγχρονισμός εναντίον λαϊκισμού». Εδώ, ο εκσυγχρονισμός σχετίζεται με την αλήθεια, τον ορθολογισμό και την υπευθυνότητα, ενώ ο λαϊκισμός με το ψέμα, την ανευθυνότητα και τον παραλογισμό. Έτσι ο λαϊκισμός παρουσιάζεται ως μία αποκλίνουσα μορφή πολιτικής (Galanopoulos & Stavrakakis, 2019). Η συζήτηση αυτή ουσιαστικά προϋποθέτει τη μετατροπή της πολιτικής αντιπαράθεσης σε μία υποθετικά ουδέτερη γνωσιολογική συζήτηση γύρω από την αλήθεια. Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις

με τον τρόπο αυτό μετατρέπονται σε αντιπαράθεση μεταξύ του αληθινού και του ψευδούς. Τελικά, το αποτέλεσμα δεν είναι μόνο η εξάλειψη του λαϊκισμού από τη δημόσια σφαίρα, αλλά το τέλος της ίδιας της πολιτικής με την επικράτηση της αξιοκρατικής τεχνοκρατίας και του ορθολογισμού που αποκαλύπτει τη μία και μοναδική αλήθεια (Galanopoulos & Stavrakakis, 2019). Στην πραγματικότητα όμως κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι οι πολιτικοί εκπρόσωποι είναι αναγκαστικά πιο ευφυείς ή γνώστες σε σχέση με τον λαό που εκπροσωπούν. Ο ισχυρισμός ότι ο λαός είναι θεμελιωδώς ανίδεος είναι κάθε άλλο παρά δημοκρατικός (Singer, 2021).

4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

4.1. Ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις

Κλείνοντας την βιβλιογραφική επισκόπηση προχωράμε στο μεθοδολογικό μέρος της παρούσας εργασίας. Για τους σκοπούς της μελέτης επιλέχθηκε ως κύριο θέμα ο πόλεμος μεταξύ Ουκρανίας και Ρωσίας που εξελίσσεται ήδη από τον Φεβρουάριο του 2022. Πρόκειται για ένα σύγχρονο και εξαιρετικά επίκαιρο ζήτημα που απασχολεί την διεθνή κοινότητα και γύρω από το οποίο έχουν δημοσιευθεί και συνεχίζουν να δημοσιεύονται πληθώρα πληροφοριών και ειδήσεων, αρκετές εκ των οποίων έχουν αποδειχθεί ότι είναι ψευδείς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διάδοση ειδήσεων έπειτα από τις δηλώσεις της Μαρία Ζαχάροβα (Maria Zacharova) Διευθύντριας του Τμήματος Πληροφοριών και Τύπου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσικής Ομοσπονδίας (Εκπρόσωπος του Υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσικής Ομοσπονδίας) στις 08/03/2022. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την ενημερωτική ιστοσελίδα News247.gr σε συνέντευξη Τύπου την Τρίτη 8/3, η Ζαχάροβα κατήγγειλε την ύπαρξη βιολογικών εργαστηρίων στην Ουκρανία υπό την χρηματοδότηση του Υπουργείου Αμύνης των ΗΠΑ.

Όπως δήλωσε η ίδια «κατά τη διάρκεια ειδικής στρατιωτικής επιχείρησης στην Ουκρανία, διαπιστώθηκε πως το καθεστώς του Κιέβου έκρυβε στρατιωτικό βιολογικό πρόγραμμα που 'έτρεχε' με τη χρηματοδότηση του Υπουργείου Αμύνης των ΗΠΑ. Στις 24/2 ελήφθη από υπαλλήλους η έκκληση για την επείγουσα εξάλειψη των εξαιρετικά επικίνδυνων αποθηκευμένων παθογόνων της πανώλης, του άνθρακα, του πυρετού των κουνελιών, της χολέρας και άλλων θανατηφόρων ασθενειών»

(<https://www.news247.gr/sunday-edition/ta-fake-news-poy-echoyn-kykloforisei-apo-ton-polemo-stin-oykrania.9555811.html>). Στο ίδιο άρθρο η σελίδα News247 αναφέρει πως ως επακόλουθο, η Κίνα αναρτώντας ένα post στην πλατφόρμα του Facebook έδειξε ένα χάρτη με τις τοποθεσίες “των αμερικανικών βιοεργαστηρίων στην Ουκρανία”, όπου φτιάχνονται βιολογικά όπλα. Σε αντίστοιχες δημοσιεύσεις υποστηρίχθηκε ότι η Ρωσία κατέστρεψε 7 από τα 11 υποτιθέμενα εργαστήρια, με εκτόξευση πυραύλων. Ωστόσο, όπως αναφέρει η ίδια ιστοσελίδα, ανεξάρτητοι fact-checkers μετά από έλεγχο βάσει πέντε πηγών επιβεβαίωσης γεγονότων, διαπίστωσαν ότι οι παραπάνω πληροφορίες είναι ψευδείς (<https://www.news247.gr/sunday-edition/ta-fake-news-poy-echoyn-kykloforisei-apo-ton-polemo-stin-oykrania.9555811.html>). Για παράδειγμα, η σελίδα [ellinikahoaxes.gr](https://www.ellinikahoaxes.gr) επικυρώνει ότι η είδηση είναι ψευδής καθώς δεν έχουν εντοπιστεί αποδεικτικά στοιχεία που να τεκμηριώνουν την πληροφορία. Μεταξύ άλλων οι fact-checkers που συνεργάζονται με τα [ellinikahoaxes.gr](https://www.ellinikahoaxes.gr) δηλώνουν ότι δεν υπάρχει κάποια απόδειξη πως στην Ουκρανία στεγάζονται αμερικανικά εργαστήρια «βιολογικών όπλων». Μάλιστα, αναφέρεται ότι σύμφωνα με συνθήκη που υπογράφηκε μεταξύ των ΗΠΑ και της Ουκρανίας το 2005 η συνεργασία των χωρών αυτών αποσκοπούσε στην έρευνα, την πρόληψη, και την αποτροπή βιολογικών απειλών (<https://www.ellinikahoaxes.gr/2022/03/04/american-underground-labs-for-biologica-weapons-development-in-ukraine-misinformation/>).

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να συγκρίνουμε τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκαν επικοινωνιακά το συγκεκριμένο ζήτημα οι διάφορες ενημερωτικές ιστοσελίδες και ο Τύπος, κυρίως στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς. Το κύριο ερευνητικό μας ερώτημα διατυπώνεται ως εξής:

EE1: Πώς αντιμετώπισαν οι ενημερωτικές ιστοσελίδες και ο τύπος τις δηλώσεις της Μαρία Ζαχάροβα στις 08/03/2022;

Από το παραπάνω κεντρικό ερευνητικό ερώτημα και σύμφωνα με τη θεωρητική ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτουν τα εξής επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα:

EE1.1: Οι ιστοσελίδες αναπαρήγαγαν πιστά την ίδια είδηση, χωρίς περαιτέρω ανάλυση;

EE1.2: Παρατηρείται διασταύρωση πληροφοριών;

EE1.3: Η είδηση παρουσιάστηκε ως επικυρωμένη και αληθής, χωρίς να αμφισβητηθεί;

ΕΕ1.4: Υπάρχουν διαφορές στην δημοσίευση της είδησης μεταξύ ελληνικών και μη ιστοσελίδων;

Με βάση τα ερευνητικά αυτά ερωτήματα οι ερευνητικές υποθέσεις που προκύπτουν είναι οι εξής:

Υ1: Οι ενημερωτικές ιστοσελίδες αναπαρήγαγαν την είδηση των δηλώσεων της Μαρία Ζαχάροβα σε σύντομο χρονικό διάστημα και με όμοιο τρόπο

Υ2: Στις αναρτημένες δημοσιεύσεις δεν φαίνεται να έχει γίνει διασταύρωση πληροφοριών

Υ3: Η είδηση παρουσιάστηκε ως αληθής, χωρίς να υπάρχει κριτική ή αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της

Υ4: Δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές στην αφήγηση της είδησης ανάμεσα στα ελληνικά και τα ξένα μέσα.

Σημειώνεται πως το κύριο ερευνητικό ερώτημα, τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα, καθώς και οι υποθέσεις εργασίας θα μελετηθούν στο συγκεκριμένο πλαίσιο της χρονικής περιόδου, όπως την έχουμε ορίσει (Δημοσιεύσεις από 08/03/2022 έως και 13/03/2022).

4.2. Μεθοδολογία έρευνας

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας επιλέγεται η ποιοτική ερευνητική μέθοδος, η οποία αποτελεί μία ερμηνευτική διαδικασία και αποσκοπεί στην καταγραφή, ανάλυση, ερμηνεία και κατανόηση των βιωμάτων και υποκειμενικών νοημάτων (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Η ποιοτική ανάλυση πραγματοποιείται μέσα από ρεαλιστική ή ουσιοκρατική (essentialist) οπτική, κατά την οποία η επεξεργασία των δεδομένων παράγει γνωστική πρόσβαση σε προ-διαμορφωμένες και προϋπάρχουσες οντότητες (νοήματα, δράσεις, εμπειρίες, ταυτότητες) (Τσιώλης, 2016).

Ακριβώς επειδή η ποιοτική έρευνα εκκινεί από ερμηνειοκρατικές (interpretivism) προσεγγίσεις και όχι από θετικιστικές, οι καταγραφές και οι αναφορές, που κωδικοποιούνται και στη συνέχεια αναλύονται, δεν στοχεύουν στη γενίκευση αλλά τη «βύθιση» στο υλικό και στην ποιοτική καταγραφή στοιχείων ώστε να διερευνηθούν συγκεκριμένες πτυχές, στη βάση των ερευνητικών ερωτημάτων που έχουν τεθεί (Γαλάνης, 2018). Με τον τρόπο αυτό πραγματοποιείται τόσο κυριολεκτική ανάγνωση,

η οποία επικεντρώνεται στον κυριολεκτικό χαρακτήρα του περιεχομένου, όσο και ερμηνευτική, η οποία απαιτεί τη διεξοδική μελέτη του υλικού (Τσιώλης, 2016).

Η ανάλυση δεδομένων στην ποιοτική έρευνα μπορεί να γίνει είτε με βάση την παραγωγική μέθοδο (deductive method) είτε την επαγωγική (inductive method) (Τσιώλης, 2016). Η παραγωγική μέθοδος αφορά ένα προκαθορισμένο πλαίσιο ανάλυσης δεδομένων, όπου οι ερευνητές ουσιαστικά εξ αρχής επιβάλλουν τις δικές τους θεωρίες στα δεδομένα και στη συνέχεια τις αξιοποιούν για την ανάλυση τους (Γαλάνης, 2018). Από την άλλη πλευρά στην επαγωγική μέθοδο τα δεδομένα δεν αναλύονται στη βάση ενός προκαθορισμένου θεωρητικού πλαισίου, αλλά τα ίδια τα δεδομένα που συλλέγονται καθοδηγούν την ανάλυση των ερευνητών. Η παρούσα μελέτη επέλεξε την παραγωγική μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου, δεδομένου ότι τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας έχουν διατυπωθεί εκ των προτέρων.

Ανάμεσα στις προσεγγίσεις που χρησιμοποιούνται στην ποιοτική ανάλυση είναι η ανάλυση περιεχομένου (content analysis). Η ανάλυση περιεχομένου είναι μία μέθοδος ανάλυσης γραπτών, ηχητικών ή οπτικών επικοινωνιακών μηνυμάτων (Cole, 1988). Η ανάλυση περιεχομένου έχει μακρά ιστορία χρήσης στην επικοινωνία, τη δημοσιογραφία, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία καθώς και στις επιχειρήσεις, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες η χρήση της έχει γνωρίσει αύξηση (Neundorf, 2002). Η ανάλυση περιεχομένου ως ερευνητική μέθοδος είναι ένα συστηματικό και αντικειμενικό μέσο περιγραφής και ποσοτικοποίησης των υπό μελέτη φαινομένων (Sandelowski, 1995). Η ανάλυση περιεχομένου επιτρέπει στον ερευνητή να εξετάσει θεωρίες προκειμένου να προωθήσει την καλύτερη κατανόηση των ποιοτικών δεδομένων. Μέσα από την ανάλυση περιεχομένου καθίσταται δυνατή η περίληψη των δεδομένων σε μικρότερες κατηγορίες που αφορούν το περιεχόμενο των δεδομένων, είτε αυτά είναι συνεντεύξεις είτε άλλα δεδομένα όπως τα ειδησεογραφικά άρθρα. Ο στόχος της ανάλυσης είναι να φθάσει ο ερευνητής σε μια περιεκτική σύνοψη των δεδομένων προκειμένου να περιγραφεί το υπό μελέτη φαινόμενο, ενώ το αποτέλεσμα της ανάλυσης περιεχομένου είναι η ανάπτυξη των κατηγοριών με βάση τα δεδομένα.

Η ανάλυση περιεχομένου μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε με ποιοτικά είτε με ποσοτικά δεδομένα. Επιπλέον, μπορεί να χρησιμοποιηθεί με επαγωγικό ή παραγωγικό τρόπο. Η επιλογή ανάμεσα στην επαγωγική ή την παραγωγική προσέγγιση εξαρτάται από τον σκοπό της μελέτης. Όταν δεν υπάρχουν πολλά ερευνητικά στοιχεία για ένα

αντικείμενο, τότε προτείνεται η χρήση της επαγωγικής προσέγγισης (Lauri & Kyngas, 2005). Η παραγωγική προσέγγιση επιλέγεται όταν η δομή της ανάλυσης προσδιορίζεται εκ των προτέρων, όπου η μελέτη εξετάζει κατά πόσο επιβεβαιώνεται μία θεωρία ή μοντέλο με χρήση ερευνητικών ερωτημάτων και υποθέσεων (Burns & Grove, 2005, Kyngas & Vanhanen, 1999).

Υπάρχουν τρία βασικά στάδια πραγματοποίησης της ανάλυσης περιεχομένου: η προπαρασκευή, η οργάνωση και η αναφορά (Guthrie et al., 2004, Polit & Beck, 2004). Το βασικό χαρακτηριστικό της ανάλυσης περιεχομένου είναι ότι τα πολυσέλιδα δεδομένα και λέξεις του κειμένου ταξινομούνται σε πολύ μικρότερες κατηγορίες περιεχομένου (Burnard, 1996). Στην παραγωγική προσέγγιση της ανάλυσης περιεχομένου, κατά την προετοιμασία ο ερευνητής επιλέγει τη μονάδα ανάλυσης, η οποία μπορεί να είναι μια λέξη, μία έννοια ή μία θεματική ενότητα (Cavanagh, 1997, Polit & Beck, 2004). Ανάλογα με τα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν τεθεί, η μονάδα ανάλυσης μπορεί επίσης να είναι μία λέξη, μία πρόταση, τμήματα σελίδων ή ο αριθμός των συμμετεχόντων και η διάρκεια της απάντησης, ή η έκταση του γραπτού τους κειμένου (Polit & Beck, 2004). Το στάδιο της οργάνωσης, περιλαμβάνει την παραγωγή ενός πίνακα κατηγοριοποίησης, όπου τα δεδομένα κωδικοποιούνται σύμφωνα με τις κατηγορίες που έχουν αναπτυχθεί. Μετά από την παραγωγή του πίνακα κατηγοριοποίησης, το περιεχόμενο των δεδομένων μελετάται ξανά με στόχο την τελική κωδικοποίηση των κατηγοριών που έχουν επιλεγεί, ακολουθώντας τα ερευνητικά ερωτήματα, και την αντιστοίχιση των αποσπασμάτων του κειμένου με τις κατηγορίες που έχουν αναπτυχθεί (Polit & Beck, 2004). Τέλος, συντάσσεται μια τελική έκθεση των ευρημάτων (Guthrie et al., 2004).

4.3. Δείγμα και Ερευνητικό Εργαλείο

Στην παρούσα μελέτη επιλέξαμε να αναλύσουμε τις ηλεκτρονικές δημοσιεύσεις 46 συνολικά ενημερωτικών άρθρων κατά την χρονική περίοδο από τις 08/03/2022 έως τις 13/03/2022. Το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα επιλέχθηκε ως το χρονικό πλαίσιο για την ανάρτηση και τη δημοσίευση ειδήσεων γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα.

Για τον εντοπισμό όλων των δημοσιεύσεων έγινε διαδικτυακή αναζήτηση με τη χρήση της μηχανής αναζήτησης Google με εφαρμογή προσαρμοσμένου εύρους ημερομηνίας από 08/03/22 έως 13/03/22 για τον περιορισμό των αποτελεσμάτων. Οι λέξεις κλειδιά οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ήταν οι εξής:

- πόλεμος Ουκρανία Ρωσία Ζαχάροβα εργαστήριο ΗΠΑ στην Ουκρανία
- ψευδείς ειδήσεις βιολογικά εργαστήρια ΗΠΑ
- ZAKHAROVA UKRAINE USA
- ZAKHAROVA UKRAINE USA FAKE NEWS

Από τα αποτελέσματα των παραπάνω αναζητήσεων έγινε επιλογή 46 αναρτήσεων από διάφορες ιστοσελίδες (ευρέως διαδεδομένων και μη), όπως αυτές εμφανίστηκαν στην μηχανή αναζήτησης Google με σειρά δημοτικότητας και αναγνωσιμότητας (εμφάνιση πρώτα των σελίδων με τα περισσότερα clicks από τους χρήστες). Ο τρόπος επιλογής των ιστοσελίδων γίνεται με το συγκεκριμένο τρόπο διότι αυτές αποτέλεσαν τις κυριότερες πηγές πληροφόρησης για το διεθνές κοινό για την ενημέρωση του γύρω από το ζήτημα. Επομένως, κρίνεται σημαντική η επεξεργασία των συγκεκριμένων άρθρων.

4.4. Αποτελέσματα Ανάλυσης Περιεχομένου

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου που πραγματοποιήθηκε σχετικά με την ειδησεογραφική κάλυψη των δηλώσεων της εκπροσώπου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσίας, Μαρία Ζαχάροβα, ως προς την φερόμενη ανάμειξη των Ηνωμένων Πολιτειών στη χρηματοδότηση και τη λειτουργία των βιολογικών εργαστηρίων στην Ουκρανία. Το έγκυρο δείγμα άρθρων της μελέτης ήταν $N = 38$. Από τον αρχικό αριθμό 46 άρθρων που επιλέχθηκαν, συνολικά οκτώ άρθρα εξαιρέθηκαν από την ανάλυση κυρίως για το λόγο ότι αναπαρήγαγαν αυτολεξεί, ή σχεδόν αυτολεξεί, τη διατύπωση άλλων δημοσιευμένων άρθρων ($N = 8$). Τα άρθρα αυτά εξαιρέθηκαν ανεξάρτητα εάν οι αρθρογράφοι τους υπήρξαν θύματα ή θύτες πλαγιαρισμού – τα πνευματικά δικαιώματα του εκάστοτε άρθρου δεν επηρέαζαν την παρούσα ποιοτική ανάλυση των δεδομένων.

Αναλυτικά, το Άρθρο 13 εξαιρέθηκε γιατί απλώς αναδημοσίευε τον τίτλο του Άρθρου 2 με σύνδεσμο. Το Άρθρο 16 εξαιρέθηκε γιατί ήταν ακριβής αναδημοσίευση του Άρθρου 2, ενώ το Άρθρο 30 εξαιρέθηκε επειδή ήταν ακριβής αναδημοσίευση του Άρθρου 1. Τα Άρθρα 32 και 33 (ξενόγλωσσα) επίσης εξαιρέθηκαν από την ανάλυση, επειδή αναπαρήγαγαν πιστά το Άρθρο 31. Το Άρθρο 37 (ξενόγλωσσο) εξαιρέθηκε, επειδή αναπαρήγαγε πιστά το άρθρο 35. Το Άρθρο 45 εξαιρέθηκε από την ανάλυση επειδή αναπαρήγαγε ακριβώς το κείμενο του Άρθρου 41. Τέλος, το Άρθρο 46 εξαιρέθηκε από την ανάλυση γιατί ο σύνδεσμος είχε καταστεί μόνιμα ανενεργός.

Στο πλαίσιο της πρώτης ερευνητικής υπόθεσης, «Y1: Οι ενημερωτικές ιστοσελίδες αναπαρήγαγαν την είδηση των δηλώσεων της Μαρία Ζαχάροβα σε σύντομο χρονικό διάστημα και με όμοιο τρόπο», η διαδικασία της ανάλυσης περιεχομένου οδήγησε στην κωδικοποίηση δύο κατηγοριών, το «Χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από τις δηλώσεις της Μαρία Ζαχάροβα μέχρι τη δημοσίευση των άρθρων», και τις ομοιότητες και διαφορές στην αναπαραγωγή της είδησης από δημοσίευμα σε δημοσίευμα. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει δύο υποενότητες, τις ομοιότητες (1.1) και τις διαφορές (1.2.) της ειδησεογραφικής κάλυψης μεταξύ των διαφόρων άρθρων.

Στην πρώτη κατηγορία, το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από τις δηλώσεις της Μαρία Ζαχάροβα μέχρι τη δημοσίευση των άρθρων ήταν πράγματι μικρό, αφού τα επιλεγθέντα άρθρα που ανέφεραν αυτή την είδηση δημοσιεύτηκαν στο διαδίκτυο κατά το διάστημα από τις 8 Μαρτίου έως τις 10 Μαρτίου 2022. Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τις ημερομηνίες κυκλοφορίας των ειδησεογραφικών άρθρων και τις σχετικές συχνότητες εμφάνισής τους. Τα περισσότερα άρθρα δημοσιεύτηκαν στις 9 Μαρτίου 2022 (73,7%). Κατά συνέπεια, συμπεραίνεται ότι πράγματι οι ενημερωτικές ιστοσελίδες αναπαρήγαγαν την είδηση των δηλώσεων της Μαρία Ζαχάροβα σε σύντομο χρονικό διάστημα (Πίνακας 1).

Πίνακας 1

Χρονικό διάστημα εμφάνισης δημοσιευμάτων

	N	%	Ημερομηνία δημοσίευσης
Ειδησεογραφικά διαδικτυακά άρθρα για τις δηλώσεις	1 άρθρο	2,6	08/03/22
Ζαχάροβα ως προς τη φερόμενη συμμετοχή των	28 άρθρα	73,7	09/03/22
ΗΠΑ στα βιολογικά εργαστήρια της Ουκρανίας	9 άρθρα	23,7	10/03/22

Στη δεύτερη κατηγορία μελετήθηκαν οι ομοιότητες και οι διαφορές στην αναπαραγωγή της είδησης. Σε $N = 32$ από τα ειδησεογραφικά άρθρα της ανάλυσης, υπήρχαν στοιχεία παρόμοιας παρουσίασης της είδησης. Εξ αυτών, τα μισά ήταν περιεκτικά άρθρα χωρίς εκτεταμένο σχολιασμό ($N = 16$), ενώ τα υπολειπόμενα $N = 16$ άρθρα είχαν εκτενή παρουσίαση της είδησης. Σε ό,τι αφορά τις διαφορές στην αναπαραγωγή της είδησης, αυτές παρατηρήθηκαν σε $N = 18$ ειδησεογραφικά άρθρα. Σε $N = 7$ από αυτά, παρουσιαζόταν μόνον η Ρωσική πλευρά και εν γένει υποστηριζόταν εμμέσως η Ρωσική πλευρά και η υποστήριξη της αξιοπιστίας της είδησης. Σε πέντε άλλα άρθρα, δινόταν υποστήριξη στην Αμερικάνικη πλευρά με σκοπό την υποστήριξη της αναξιπιστίας της είδησης ($N = 5$). Τέλος, σε έξι εναπομείναντα άρθρα, η είδηση παρουσιαζόταν από την οπτική γωνία των ΗΠΑ και του Υπουργείου Εξωτερικών τους, πολύ λιγότερο από τη Ρωσική πλευρά ($N = 6$). Ένα παράδειγμα είναι το άρθρο 36 το οποίο εστιάζει στο εσωτερικό Αμερικάνικο πολιτικό σκηνικό της είδησης, ενώ το άρθρο 37 αναφέρει πως εμπειρογνώμονες που έχουν επισκεφθεί τα εν λόγω εργαστήρια, συμπέραναν πως οι ΗΠΑ δεν έχουν ανάμειξη στα βιολογικά εργαστήρια της Ουκρανίας.

Κατά συνέπεια, οι περισσότερες (32) ενημερωτικές ιστοσελίδες αναπαρήγαγαν την είδηση των δηλώσεων της Μαρία Ζαχάροβα με παρόμοιο τρόπο, κάποιες με περιεκτικό και σύντομο τρόπο (16 άρθρα), άλλες με πιο εκτεταμένη αρθρογραφία (16 άρθρα). Συνολικά, 18 άρθρα εμφάνισαν διαφορές στην αναπαραγωγή της είδησης, που σχετίζονταν με την έμφαση μόνο στη Ρωσική πλευρά (7 άρθρα), ή με την έμφαση μόνο στην Αμερικάνικη πλευρά (6 άρθρα), ενώ άλλα 5 άρθρα εστίασαν όχι στην είδηση αλλά στην υποστήριξη της αναξιπιστίας της είδησης και είχαν Φιλοαμερικανικές τάσεις (Πίνακας 2).

Πίνακας 2

Ομοιότητες και διαφορές στην αναπαραγωγή της είδησης από δημοσίευμα σε δημοσίευμα

Κατηγορία	Υποενότητα	Ερμηνεία	Σχόλια/Αποφθέγματα	Άρθρο.Γραμμή
1. Οι ενημερωτικές ιστοσελίδες αναπαρήγαγαν την είδηση των δηλώσεων της Μαρία Ζαχάροβα με όμοιο τρόπο	1.1. Ομοιότητες αναπαραγωγής είδησης (N = 32)	<p>Παρουσιάζεται ο ίδιος πυρήνας είδησης, με αποσπάσματα από τις δηλώσεις της Μαρία Ζαχάροβα, εκπροσώπου του Υπουργείου Εξωτερικών Ρωσίας, για τη φερόμενη συμμετοχή των ΗΠΑ στο πρόγραμμα βιολογικών ερευνών στην Ουκρανία.</p> <p>Το περιεχόμενο της βασικής είδησης είναι το ίδιο, η πλευρά των Ρώσων εναντίον της πλευράς των Αμερικάνων</p>	<p>Παρόμοια παρουσίαση της είδησης, περιεκτικά χωρίς εκτεταμένο σχολιασμό</p> <hr/> <p>Εκτεταμένη παρόμοια παρουσίαση της είδησης</p>	<p>1.1-263, 2.265-335, 3.337-355, 8.606-668, 14.930-988, 19.1338-1421, 22.1612-1665, 23.1667-1712, 24.1714-1762, 25.1764-2090, 26.2092-2120, 27.2122-2174, 30.2262-2292, 31.2294-2399, 32.2401-2458, 35.2682-2719</p> <hr/> <p>4.357-452, 5.454-514, 6.516-555, 7.557-604, 8.606-668, 9.670-709, 10.712-789, 11.791-828, 12.830-904, 13.906-928, 15.990-1145, 16.1147-1199, 17.1201-1260, 18.1262-1336, 20.1423-1551, 21.1553-1610</p>

1.2. Διαφορές αναπαραγωγής είδησης (N = 18)	Παρουσιάζεται μόνο η ρωσική πλευρά, είτε σκόπιμα, είτε επειδή δεν είχε κυκλοφορήσει ακόμα η απάντηση των ΗΠΑ/Ουκρανίας (N = 7)	10.712-789, 11.791-828, 12.830-904, 13.906-928, 18.1262-1336, 26.2092-2120, 28.2176-2240
	Τα άρθρα εστιάζουν στην υποστήριξη της αναξιοπιστίας της είδησης (N = 5). Φιλοαμερικανικές τάσεις. Ύπαρξη κάποιων λαϊκιστικών, δραματοποιητικών στοιχείων	«το παιχνίδι της προπαγάνδας και της παραπληροφόρησης» (1.34-35) «Το -αδηφάγο- κοινό θέλει αίμα, σπέρμα, ψέμα» (1.67-68) «κίνηση απελπισίας» (24.1762) «θεωρία συνωμοσίας» (36.2724) «ψήγμα αλήθειας» (37.2821)
	Η είδηση παρουσιάζεται από τη σκοπιά των ΗΠΑ, πολύ λιγότερο από τη Ρωσική (N = 6)	23.1667-1712, 32.2401-2458, 33.2460-2495, 29.2242-2260, 36.2721-2778, 37.2780-2973

Στη δεύτερη ερευνητική υπόθεση, «Y2: Στις αναρτημένες δημοσιεύσεις δεν φαίνεται να έχει γίνει διασταύρωση πληροφοριών», αναπτύχθηκε μία κατηγορία με τρεις υποενότητες. Αυτές ήταν η ύπαρξη διασταύρωσης πληροφοριών (2.1), που παρατηρήθηκε σε N = 9 άρθρα, η εν μέρει ή σε έναν βαθμό διασταύρωση πληροφοριών (2.2), σε N = 8 άρθρα, και τέλος η απουσία διασταύρωσης πληροφοριών (2.3), που επικρατούσε σε N = 17 ειδησεογραφικά άρθρα. Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει την τελική σύνθεση των κατηγοριών και υποενοτήτων για αυτή την ερευνητική υπόθεση.

Κάποια παραδείγματα από τα άρθρα που προέβησαν σε διασταύρωση πληροφοριών είναι τα εξής. Στο άρθρο 23, παρουσιάζεται η αντίδραση του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ στις προτροπές της Ρωσίας και Κίνας να παραδεχτούν οι ΗΠΑ τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα βιολογικών και χημικών ερευνών στην Ουκρανία (23.1667-1712). Άλλο άρθρο συνδυάζει τις δηλώσεις της εκπροσώπου του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ με δηλώσεις αξιωματούχων και επιστημόνων της Ρωσίας (25.1764-2090).

Τα άρθρα τα οποία φανέρωναν έναν περιορισμένο βαθμό διασταύρωσης πληροφοριών (N = 13), παρέθεταν ένα υπόβαθρο για την είδηση στο οποίο γίνονταν κάποιες αναφορές τόσο για τη Ρωσική όσο και για την Αμερικάνικη πλευρά. Ειδικότερα, N = 7 από τα άρθρα υποστήριζαν εμμέσως την αξιοπιστία της είδησης (N = 7), και τα υπόλοιπα N = 6 άρθρα υποστήριζαν το αντίθετο, τη μη-αξιοπιστία της είδησης.

Κάποια παραδείγματα μίας έμμεσης υποστήριξης για την Αμερικάνικη πλευρά είναι τα εξής. Στο δεύτερο ειδησεογραφικό άρθρο, αναφέρεται ότι «Δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί από ανεξάρτητη πηγή η αυθεντικότητα οποιωνδήποτε τέτοιων εγγράφων, σημειώνει το πρακτορείο Reuters» (2.302-303). Ως δήλωση φαίνεται ουδέτερη, ωστόσο είναι ενδιαφέρον ότι το άρθρο δεν αναφέρει κάποια επιβεβαίωση η μη- σχετικά με τις δηλώσεις που προέρχονται από την Αμερικάνικη πλευρά. Στο πρώτο άρθρο που αναλύθηκε, αναφέρθηκε πως είχε υπάρξει κάποια διασταύρωση πληροφοριών σχετικά με την είδηση, από «fact-checkers», ή άτομα που συνεργάζονται με ειδησεογραφικά γραφεία και που εξετάζουν κατά πόσο ευσταθούν οι διάφορες ειδήσεις. Ωστόσο, αυτοί δεν κατονομάζονται και καμία άλλη λεπτομέρεια δεν γίνεται γνωστή («Ανεξάρτητοι fact-checkers αποκάλυψαν πως βάσει πέντε πηγών επιβεβαίωσης γεγονότων, οι παραπάνω πληροφορίες δεν είναι αληθείς», 1.31-32). Το επιχείρημα αυτό ίσως είναι σκόπιμα ασαφές και υποδηλώνει μία υποστήριξη προς την Αμερικανική πλευρά. Ποιοι

είναι αυτοί οι fact-checkers; Μήπως εκείνοι δημιουργούν ειδήσεις παρά να ελέγχουν την αξιοπιστία τους; Είναι συνεπώς ένα επιχείρημα χωρίς ανταπόκριση σε στοιχεία.

Ένα άλλο Φιλοαμερικάνικο άρθρο επιμένει στη ρητορική της ‘κακής’ Ρωσίας και δεν λαμβάνει υπόψη τη Ρωσική πλευρά ή τα σχετικά σχόλια και δηλώσεις. Από την άλλη πλευρά, το άρθρο είναι καλογραμμένο και παραθέτει πολλά στοιχεία και πληροφορίες που όμως στην πλειοψηφία τους προέρχονται από την Αμερικάνικη πλευρά (34.2497-2680). Ένα άλλο άρθρο δεν παρουσιάζει τη Ρωσική θέση παρά μόνο σε μία πρόταση, και αναλώνεται σχεδόν αποκλειστικά στις δηλώσεις και αντιδράσεις της Αμερικάνικης πλευράς (33.2460-2495). Το προτελευταίο, αγγλόφωνο, άρθρο, από τη μία πλευρά μελετά εκτεταμένα τις δηλώσεις και τις ενέργειες της Αμερικάνικης πλευράς, αλλά από την άλλη πλευρά ο συντάκτης έχει προαποφασίσει πως οι απόψεις που εκφράζονται από Ρώσους αξιωματούχους είναι κατά κάποιο τρόπο μεμπτές και ανυπόστατες (37.2780-2973).

Το τελευταίο, 38ο άρθρο που αναλύθηκε, παρέχει πληροφορίες που προέρχονται από τις Ηνωμένες Πολιτείες και τα Ηνωμένα Έθνη, αλλά αγνοεί τη ρητορική της Ρωσικής πλευράς η οποία υποστηρίζει ότι διαθέτει αποδείξεις για τη συμμετοχή των Αμερικανών στα βιολογικά εργαστήρια στην Ουκρανία. Πώς μπορεί ένας ανεξάρτητος παρατηρητής να αποφασίσει, εάν οι «ειδικοί» της Αμερικής, ή της Ρωσίας, έχουν δίκιο; Ιδανικά, ο αναγνώστης θα μπορούσε να λάβει μία πιο ισορροπημένη παρουσίαση των ειδήσεων (38.2975-3039).

Στον αντίποδα, παραδείγματα περιπτώσεων στις οποίες παρουσιάζεται μόνο η Ρωσική πλευρά, και δεν παρέχεται διασταύρωση πληροφοριών, περιλαμβάνουν τα εξής. Το 16ο άρθρο που αναλύθηκε σχολιάζει τις δηλώσεις της Ρωσικής πλευράς, ενώ δεν κάνει καμία αναφορά στη διάψευση των ΗΠΑ ή σε άλλα στοιχεία τα οποία να εναντιώνονται στους ισχυρισμούς του Υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσίας δια στόματος Μαρία Ζαχάροβα (16.1147-1199). Άλλο Φιλορωσικό άρθρο επίσης δεν αναφέρεται στον Αμερικάνικο αντίλογο/διάψευση ότι η χώρα χρηματοδοτεί ή/και έχει ανάμειξη στα βιολογικά εργαστήρια της Ουκρανίας, αλλά επισημαίνει μόνο την παραδοχή της Αμερικάνικης πλευράς ότι υπάρχουν εργαστήρια βιολογικών/χημικών ερευνών στην Ουκρανία (21.1553-1610). Πάντως, σε άρθρα σαν τα δύο παραπάνω, είναι πιθανό ότι εκτός από την πιθανή μεροληψία του συντάκτη, άλλη αιτία για την απουσία αναφοράς του αντίλογου των ΗΠΑ μπορεί να είναι ότι κατά τη δημοσίευση αυτών των άρθρων

δεν είχε ακόμα δοθεί στη δημοσιότητα η απάντηση των Αμερικάνων. Ένα ακόμα άρθρο παρέχει πληθώρα πληροφοριών για τη Ρωσική πλευρά, με την πλευρά της Αμερικής και της Ουκρανίας να αναφέρεται μόνο έμμεσα, μέσω των σχολίων που έχουν κάνει Ρώσοι αξιωματούχοι για τις δηλώσεις της εκπροσώπου του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ, Νούλαντ (27.2122-2174).

Πίνακας 3

Διασταύρωση πληροφοριών στις αναρτημένες δημοσιεύσεις

Κατηγορία	Υποενότητα	Ερμηνεία	Σχόλια/Αποφθέγματα	Άρθρο.Γραμμή
2. Βαθμός διασταύρωσης πληροφοριών στις αναρτημένες δημοσιεύσεις	2.1. Έχει γίνει διασταύρωση πληροφοριών	Παρουσιάζονται και οι δύο πλευρές της είδησης, η είδηση από τη Ρωσία και ο αντίλογος της Αμερικής (N = 9)		4.357-452, 5.454-514, 8.606-668, 14.930-988, 14.930-988, 15.990-1145, 30.2262-2292, 31.2294-2399, 35.2682-2719
	2.2. Έχει γίνει κάποια διασταύρωση πληροφοριών (σε ένα βαθμό)	Τα άρθρα παραθέτουν ένα υπόβαθρο για την είδηση, όπου παρουσιάζεται η Ρωσική πλευρά και (τυπικά σε μικρότερο βαθμό) η Αμερικάνικη πλευρά (N = 13)	Τα άρθρα υποστηρίζουν εμμέσως την αξιοπιστία της είδησης (N = 7)	6.516-555, 7.557-604, 19.1338-1421, 20.1423-1551, 22.1612-1665, 23.1667-1712, 25.1764-2090
			Τα άρθρα υποστηρίζουν εμμέσως τη μη-αξιοπιστία της είδησης (N = 6)	1.1-263, 2.265-335, 24.1714-1762, 32.2401-2458, 34.2497-2680, 38.2975-3039
	2.3. Δεν έχει γίνει διασταύρωση πληροφοριών	Παρουσιάζεται μόνο η Ρωσική πλευρά (N = 13)		3.337-355, 9.670-709, 10.712-789, 11.791-828, 12.830-904, 13.906-928, 16.1147-1199, 17.1201-1260, 18.1262-1336, 21.1553-1610,

	26.2092-2120, 27.2122-2174, 28.2176-2240
Παρουσιάζεται αποκλειστικά ή σε μεγάλο βαθμό μόνο η Αμερικάνικη πλευρά (N = 4)	29.2242-2260, 33.2460-2495, 36.2721-2778, 37.2780-2973

Στο πλαίσιο της τρίτης ερευνητικής υπόθεσης, «**Υ3: Η είδηση παρουσιάστηκε ως αληθής, χωρίς να υπάρχει κριτική ή αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της**», η ανάλυση περιεχομένου κατέληξε σε μία κατηγορία («Παρουσιάστηκε η είδηση ως αληθής, χωρίς να υπάρχει κριτική ή αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της;»), η οποία διέθετε δύο υποενότητες. Η πρώτη υποενότητα αναφέρει πως «3.1. Δεν υπήρχε κριτική ή αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της είδησης από το μέσο» (N = 13), ενώ η δεύτερη αναφέρει ότι «3.2. Υπήρχε κριτική ή αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της είδησης από το μέσο» (N = 28).

Στα πρώτα 13 άρθρα που δεν περιλάμβαναν κριτική από το μέσο, οι συντάκτες των άρθρων δεν ασκούν οι ίδιοι κριτική στην είδηση ή στις δηλώσεις της Μαρία Ζαχάροβα, και δεν επιχειρούν να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν με την ευστάθεια της είδησης.

Τα περισσότερα από τα άρθρα που αναλύθηκαν στην παρούσα μελέτη περιλάμβαναν κάποιου βαθμού κριτική ή αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της είδησης από το μέσο (N = 28). Η μορφή αυτής της κριτικής ωστόσο μπορούσε να είναι θετική ή αρνητική. Από τα 28 συνολικά άρθρα, τα περισσότερα επιδίδονταν σε μία Φιλορωσική κριτική, υποστηρίζοντας έμμεσα την αξιοπιστία της είδησης (N = 16). Σε αυτά τα άρθρα, υποστηρίζεται έμμεσα η πλευρά της Ρωσίας, με τον αντίλογο των ΗΠΑ/Ουκρανία να υποτιμάται, να αναφέρεται αποσπασματικά, ή να μην αναφέρεται καθόλου. Τα άρθρα αυτά μοιάζουν να είναι Φιλορωσικά λόγω της παράλειψης, σε κάποιο βαθμό, των δηλώσεων των ΗΠΑ/Ουκρανίας, αλλά και λόγω της έκτασης και έμφασης που δίνουν στην κάλυψη της ρωσικής πλευράς, με τις δηλώσεις των Ρώσων αξιωματούχων να μην αμφισβητούνται.

Κάποια από τα Φιλορωσικά άρθρα επιδιώκουν τον εντυπωσιασμό και τη δραματοποίηση, χρησιμοποιώντας φορτισμένες εκφράσεις όπως τις παρακάτω: «Οι ΗΠΑ περικύκλωσαν τη Ρωσία με εργαστήρια ‘θανάτου’» (25.1765-1766), «δριμύ κατηγορώ από Ρωσία σε ΗΠΑ» (18.1263), «σφοδρή επίθεση στις ΗΠΑ έκανε η... Ζαχάροβα» (18.1268-1269), «Αμείωτα συνεχίζει η Ρωσία την πίεσή της προς τις ΗΠΑ... η Ουάσιγκτον ακόμα δεν έχει απαντήσει» (20.1430-1432), «Συνεχίζοντας την επίθεση στις ΗΠΑ η εκπρόσωπος του υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσίας είπε...» (20.1470-1471), αλλά και «Τις σοκαριστικές αποκαλύψεις της Ρωσίας και της Κίνας επιβεβαίωσαν με τον πλέον επίσημο τρόπο οι ΗΠΑ» (23.1670-1671). Σε άλλα σημεία, αναδεικνύεται η έμμεση στήριξη των συντακτών ή/και των εκδοτών των άρθρων προς

την Ρωσική πλευρά, με αναφορές όπως: «Η κυρία Νούλαντ, ωστόσο, δεν απάντησε στα αιτήματα Ρωσίας και Κίνας να δώσουν οι ΗΠΑ απαντήσεις για το αν στα εργαστήρια αυτά υπήρχε και αμερικανική εμπλοκή» (20.1487-1488). Άλλα άρθρα πάλι δεν περιέχουν εκφράσεις που να στοχεύουν σε δραματοποίηση ή σε εντυπωσιασμό. Παραμένουν μόνο στα στοιχεία της είδησης έστω και αν φαινομενικά υποστηρίζουν την αξιοπιστία της είδησης λόγω απουσίας του αντίλογου των ΗΠΑ (26.2092-2120).

Από την άλλη πλευρά, άρθρα τα οποία εμφανίζουν μία Φιλοαμερικάνικη, αρνητική κριτική προς την αξιοπιστία της είδησης (N = 12), υποστηρίζουν ή υπονοούν εμμέσως πως οι Ρωσικές δηλώσεις είναι ψευδείς. Τα περισσότερα από αυτά τα άρθρα μάλιστα παρατηρείται ότι είναι αγγλόφωνα (7 άρθρα), γεγονός που πάντως δεν προκαλεί έκπληξη – χώρες οι οποίες είναι σύμμαχοι και έχουν μια διαρκή εμπορική, οικονομική, πολιτισμική και άλλη συνεργασία, δεν είναι αξιοπερίεργο ότι θα υποστηρίζουν η μία την άλλη. Κάποια αποσπάσματα άρθρων που φαίνεται να συντάσσονται με την Αμερικάνικη πλευρά και να θεωρούν αναξιόπιστη την είδηση είναι τα παρακάτω:

«Με λίγα λόγια οι κατηγορίες αυτές εκλαμβάνονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως κι επίκληση πριν λίγες μέρες από τον πρόεδρο Πούτιν του πυρηνικού οπλοστασίου της Ρωσίας: Ως κίνηση απελπισίας» (24.1760-1762)

«Δεν ήταν δυνατό να επιβεβαιωθεί ωστόσο η αυθεντικότητα οποιουδήποτε τέτοιου εγγράφου», 8.645-646).

««για να δικαιολογήσει τον πόλεμο» (16.1149)

«[Η Ζαχάροβα] δεν παρείχε άλλες πληροφορίες για τα αρχεία » (32.2437)

«Το πρακτορείο Reuters δεν μπορούσε να επιβεβαιώσει ανεξάρτητα τις πληροφορίες [της Ζαχάροβα] (32.2439).

«Πώς η δεξιά αγκάλιασε την παραπληροφόρηση των Ρώσων για τα ‘εργαστήρια βιολογικών όπλων των ΗΠΑ στην Ουκρανία’» (34.2498-2499).

Η τάση των αρθρογράφων να μεροληπτούν υπέρ της Αμερικής εμφανίζεται σε αρκετά σημεία. Για παράδειγμα, το 8ο άρθρο που αναλύθηκε αναφέρει ότι «Δεν ήταν δυνατό να επιβεβαιωθεί ωστόσο η αυθεντικότητα οποιουδήποτε τέτοιου εγγράφου» (8.645-646). Εύλογα, ένας αναγνώστης μπορεί να αναρωτηθεί, «Από ποιον δεν επιβεβαιώθηκε

η αυθεντικότητα;». Αλλού, στο 32ο, αγγλόφωνο, άρθρο, επαναλαμβάνεται ότι η είδηση δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί από το πρακτορείο Reuters, αλλά ξανά, ο αναγνώστης του άρθρου μπορεί να αναρωτηθεί, γιατί ο αρθρογράφος δεν υποβάλει σε αντίστοιχα αυστηρό έλεγχο τα λεγόμενα της αμερικάνικης πλευράς, αλλά το κάνει μόνο για τη Ρωσική πλευρά; Ένα ακόμα αγγλόφωνο άρθρο, το 34ο που αναλύθηκε, υποστηρίζει φανερά την Αμερικάνικη θέση, ότι η Ρωσία παράγει ψευδείς ειδήσεις και ότι έχει παράδοση στη διάδοση προπαγάνδας και ψευδών ειδήσεων. Για την υποστήριξη αυτού του επιχειρήματος, ωστόσο, ο συντάκτης του άρθρου παραθέτει στοιχεία από σχετικές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί... από Αμερικανούς ερευνητές. Δεν προκαλεί έκπληξη εάν Αμερικάνοι επιστήμονες μελετήσουν την πιθανή ανάμειξη της κυβέρνησής τους σε μια διεθνή παράνομη χρήση εργαστηρίων βιολογικού πολέμου και συμπεράνουν πως η χώρα τους δεν έχει ανάμειξη. Αυτό που προκαλεί έκπληξη είναι ότι ο συντάκτης του συγκεκριμένου άρθρου αγνοεί το γεγονός πως η διασταύρωση μιας τέτοιας είδησης, σίγουρα θα απαιτούσε πιο αξιόπιστα κριτήρια.

Παρόμοια είναι η εικόνα που αναδύεται από το 37ο, επίσης αγγλόφωνο, άρθρο που μελετήθηκε (37.2780-2973). Το άρθρο αυτό προβαίνει σε έμμεση αλλά και σε άμεση αρνητική κριτική της αξιοπιστίας της είδησης, δίνοντας πολλή σημασία στα λεγόμενα και τεκταινόμενα της Αμερικάνικης πλευράς και αναφέροντας σχεδόν τίποτα για τη Ρωσική ρητορική. Προβαίνοντας σε μία εν πολλοίς μονομερή, μη-ισορροπημένη παρουσίαση, καταλήγει στο συμπέρασμα πως η στάση των Ρώσων είναι κατασκευασμένη. Ως πειστήριο για αυτό το συμπέρασμα, το άρθρο χρησιμοποιεί μία μόνο έρευνα στην οποία μία Νορβηγός επιστήμονας πραγματοποίησε «αυτοψία» των βιολογικών εργαστηρίων της Ουκρανίας και συμπέρανε πως τα εργαστήρια δεν παρήγαγαν βιολογικά όπλα. Βέβαια, ίσως είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η συγκεκριμένη ερευνήτρια έχει σπουδάσει και εργάζεται στην αγγλόφωνο, συμμαχικό των Ηνωμένων Πολιτειών, Ηνωμένο Βασίλειο. Ταυτόχρονα, αξίζει να επισημανθεί ότι η Ρωσική πλευρά, έχει, φυσικά, αναφέρει πως οι δικοί της εμπειρογνώμονες έχουν καταλήξει στο αντίθετο συμπέρασμα, ωστόσο αυτές οι δηλώσεις δεν εμφανίζονται στο άρθρο.

Περαιτέρω, ανεξάρτητα εάν η εν λόγω είδηση είναι ψευδής ή όχι, το άρθρο παραλείπει να επισημαίνει την πιθανότητα (ή τη βεβαιότητα σύμφωνα με διάφορους μη-Αμερικανούς σχολιαστές) πως οι ίδιες οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν προβεί στο

παρελθόν ή προβαίνουν και στο παρόν σε εκστρατείες παραπληροφόρησης και προπαγάνδας. Ένα παράδειγμα είναι η πιθανότητα πως η αιτία που δόθηκε για την μονομερή εισβολή των Ηνωμένων Πολιτειών στο Ιράκ, ότι δήθεν «Το Ιράκ έχει όπλα μαζικής καταστροφής», ήταν μία σκόπιμα ψευδής είδηση η οποία κατασκευάστηκε από τις ΗΠΑ. Στη διαδικτυακή έκδοση της εφημερίδας Το Βήμα, ο Ευσταθιάδης (2008) αναφέρει για παράδειγμα πως «Οι ΗΠΑ ‘κατασκεύασαν’ τα όπλα του Ιράκ» και συμπεραίνει πως «Οι επιθεωρητές παραδέχονται στην τελική έκθεσή τους ότι ο Σαντάμ δεν διέθετε το οπλοστάσιο που φαντάστηκαν η Ουάσιγκτον και το Λονδίνο». Εάν κάτι τέτοιο ισχύει, γεννάται ένα εύλογο ερώτημα: πώς μπορεί η Αμερικάνικη πλευρά να κατακρίνει τη στάση της Ρωσικής πλευράς, ακόμα και εάν η Ρωσία έχει όντως κατασκευάσει μία ψευδή είδηση, όταν η ίδια η Αμερικάνικη πλευρά έχει από ό,τι φαίνεται υποπέσει στις ίδιες μεμπτές ενέργειες – δηλαδή έχει «κάνει τα ίδια»;

Πίνακας 4

Παρουσιάστηκε η είδηση ως αληθής, χωρίς να υπάρχει κριτική ή αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της;

Κατηγορία	Υποενότητα	Ερμηνεία	Σχόλια/Αποφθέγματα	Άρθρο.Γραμμή
3. Παρουσιάστηκε η είδηση ως αληθής, χωρίς να υπάρχει κριτική ή αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της;	3.1. Δεν υπήρχε κριτική ή αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της είδησης από το μέσο (N = 13)	Οι συντάκτες των άρθρων δεν ασκούν οι ίδιοι κριτική στην είδηση και τις δηλώσεις Ζαχάροβα. Δεν επιχειρούν να συμφωνήσουν ή να διαφωνήσουν με την ευστάθεια της είδησης		2.265-335, 3.337-355, 4.357- 452, 5.454-514, 6.516-555, 7.557-604, 17.1201-1260, 22.1612-1665, 30.2262-2292, 27.2122-2174, 29.2242-2260, 30.2262-2292, 35.2682-2719
	3.2. Υπήρχε κριτική ή αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της είδησης από το μέσο (N = 28)	Φιλορωσική κριτική (έμμεση υποστήριξη αξιοπιστίας είδησης) (N = 16)	Τα άρθρα υποστηρίζουν έμμεσα ότι η είδηση είναι αξιόπιστη αφού ο αντίλογος της Αμερικής/Ουκρανίας παραλείπεται, είτε σκοπίμως, είτε επειδή δεν είχε δημοσιευθεί ακόμα η απάντηση της Αμερικής. Τα άρθρα δεν αμφισβητούν την αξιοπιστία της είδησης	9.670-709, 10.712-789, 11.791- 828, 12.830-904, 13.906-928, 15.990-1145, 18.1262-1336, 19.1338-1421, 20.1423-1551, 21.1553-1610, 22.1612-1665, 23.1667-1712, 25.1764-2090, 25.1764-2090, 26.2092-2120, 28.2176-2240

Φιλοαμερικάνικη κριτική (έμμεση διάψευση αξιοπιστίας είδησης) (N = 12)	Τα άρθρα αναφέρουν ή υπονοούν πως πρόκειται για ψευδείς δηλώσεις, κατακρίνοντας την αξιοπιστία της είδησης. Συντάσσονται εμμέσως με την Αμερικάνικη πλευρά και θεωρούν αναξιόπιστη την είδηση	1.1-263, 8.606-668, 14.930-988, 16.1147-1199, 24.1714-1762, 31.2294-2399, 32.2401-2458, 33.2460-2495, 34.2497-2680, 36.2721-2778, 37.2780-2973, 38.2975-3039
--	---	---

Τέλος, στο πλαίσιο της τέταρτης ερευνητικής υπόθεσης, «Y4: Δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές στο περιεχόμενο/τη ρητορική της είδησης ανάμεσα στα ελληνικά και τα ξένα μέσα», η ανάλυση περιεχομένου κατέληξε σε μία κατηγορία, «Διαφορές στο περιεχόμενο/ρητορική των ελληνικών και των ξένων άρθρων» (N = 9), η οποία διέθετε δύο υποενότητες (Πίνακας 5). Η πρώτη υποενότητα (4.1.) αναφέρει πως τα αγγλόφωνα άρθρα διαφέρουν από τα ελληνόφωνα επειδή χρησιμοποιούν περιεχόμενο και ρητορική η οποία τάσσεται υπέρ της Αμερικάνικης θέσης (N = 7). Η δεύτερη υποενότητα (4.2.) επισημαίνει ότι σε σύγκριση με τα περισσότερα ελληνικά άρθρα, δύο αγγλόφωνα άρθρα διαθέτουν ισορροπημένο περιεχόμενο και ρητορική (N = 2).

Τα Φιλοαμερικάνικα αγγλόφωνα άρθρα υιοθετούν εμμέσως ή σε κάποιες περιπτώσεις άμεσα την Αμερικάνικη πλευρά, κάτι που δεν κάνουν πολλά ελληνόφωνα άρθρα. Κάποια από αυτά σημειώνουν ότι η Ρωσία κατασκευάζει ειδήσεις και δημιουργεί ψευδείς θεωρίες συνωμοσίας. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα είναι το 37ο, αγγλόφωνο άρθρο, το οποίο χαρακτηρίζεται από έναν συγκρατημένο ‘φανατισμό’ εναντίον της Ρωσίας τον οποίο μάλλον προσπαθεί να καλύψει μέσα από τη χρήση λογικών επιχειρημάτων (37.2780-2973). Αποτυγχάνει ωστόσο να θέσει το ζήτημα στο ευρύτερο πλαίσιο του, υπό την έννοια ότι η συγκεκριμένη είδηση περιλαμβάνει δύο χώρες-υπερδυνάμεις, που σε κάθε τους δήλωση επιδιώκουν τη διασφάλιση και την διεύρυνση των συμφερόντων της χώρας τους πάνω από όλα, και σε δεύτερο μόνο λόγο ενδιαφέρονται για το καλό των άλλων χωρών ή εν γένει της ανθρωπότητας. Είναι και οι δύο πλευρές ικανές, και κατά πάσα πιθανότητα το έχουν πράξει κατά το παρελθόν, να επιδίδονται σε εκστρατείες παραπληροφόρησης, να ξεκινούν πολέμους και να προσμετρούν τα δικά τους συμφέροντα πέρα και πάνω από τα συμφέροντα των άλλων χωρών.

Αντίστοιχη είναι και η στάση του συντάκτη του τελευταίου, επίσης αγγλόφωνου, άρθρου (38.2975-3039). Το άρθρο δίνει έμφαση στην Αμερικάνικη πλευρά και επιχειρηματολογεί για την αναξιοπιστία της είδησης χρησιμοποιώντας δηλώσεις Αμερικανών αξιωματούχων και εκπροσώπων των Ηνωμένων Εθνών, οι οποίες δεν διαψεύδουν τη ρητορική που έχει επιλέξει το συγκεκριμένο άρθρο. Σε αυτό το άρθρο επίσης γίνεται επιλεκτική στοχοποίηση της Ρωσίας ως «κατασκευάστριας» ψευδών ειδήσεων, αλλά αγνοείται επιλεκτικά η αναφορά στις ΗΠΑ ως μια χώρα που φαίνεται

πως έχει η ίδια κατά το παρελθόν κατασκευάσει ειδήσεις. Παράδειγμα το οποίο έχει ήδη αναφερθεί είναι οι καταγγελίες που έγιναν σχετικά με την κατασκευή της είδησης, από τις ΗΠΑ, ότι το Ιράκ διέθετε όπλα μαζικής καταστροφής, προκειμένου να δικαιολογήσει και να δικαιοδοτήσει την μονομερή της εισβολή σε αυτή τη χώρα (Ευσταθιάδης, 2008). Εφόσον στην πραγματικότητα αποδείχθηκε πως το Ιράκ δεν διέθετε ποτέ τέτοια όπλα, η «είδηση» ότι διέθετε όπλα μαζικής καταστροφής μοιάζει να έχει κάποια «σκοτεινή σκοπιμότητα». Μήπως όμως αυτή η ψευδής είδηση που διαδόθηκε από την Αμερικάνικη κυβέρνηση ήταν λάθος εκτίμηση, ή αποτελούσε μια εσκεμμένη απόπειρα παραπληροφόρησης και προπαγάνδας εν όψει πολέμου; Αντίστοιχα, η είδηση που έφερε στην επιφάνεια η Ρωσική κυβέρνηση για την ανάμειξη των ΗΠΑ στα βιολογικά εργαστήρια της Ουκρανίας, είναι ένα λάθος που έκαναν οι Ρώσοι, ή μήπως είναι αλήθεια;

Πίνακας 5

Παρουσιάστηκε η είδηση ως αληθής, χωρίς να υπάρχει κριτική ή αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της;

Κατηγορία	Υποενότητα	Ερμηνεία	Σχόλια/Αποφθέγματα	Άρθρο.Γραμμή
4. Υπάρχουν σημαντικές διαφορές στο περιεχόμενο/τη ρητορική της είδησης ανάμεσα στα ελληνικά και τα ξένα μέσα;	4.1. Περιεχόμενο/Ρητορική υπέρ της Αμερικάνικης θέσης (N = 7)	Αυτά τα αγγλόφωνα ειδησεογραφικά άρθρα τάσσονται υπέρ της Αμερικάνικης θέσης	Τα περισσότερα αγγλόφωνα άρθρα υποστηρίζουν εμμέσως την Αμερικάνικη πλευρά, χρησιμοποιούνται επιχειρήματα που δεν διαψεύδουν τη ρητορική των άρθρων. Δίνεται μικρή σημασία στις δηλώσεις των Ρώσων	31.2294-2399, 32.2401-2458, 33.2460-2495, 34.2497-2680, 36.2721-2778, 37.2780-2973, 38.2975-3039
	4.2. Ισορροπημένο Περιεχόμενο/Ρητορική (N = 2)	Τα αγγλόφωνα άρθρα αυτά είναι ισορροπημένα, δεν τάσσονται υπέρ κάποιας συγκεκριμένης πλευράς	Δύο αγγλόφωνα άρθρα είναι ισορροπημένα, δεν διαλέγουν πλευρές και είναι σύντομα και περιεκτικά	30.2262-2292, 35.2682-2719

5. Συζήτηση

Στο βιβλίο του «Ο Απελευθερωμένος Παρατηρητής», ο Ranciere (2011) υποστηρίζει ότι πάνω από όλα η κάλυψη των ειδήσεων αποτελείται από σχόλια δημοσιογράφων, εμπειρογνομόνων και πολιτικών που παρέχουν ένα πλαίσιο αναφοράς καθώς και ανάλυση των ειδήσεων. Η ειδησεογραφική κάλυψη επιδιώκει διαρκώς, σύμφωνα με τον πολιτικό φιλόσοφο Ranciere (2011), να συντηρεί το χάσμα που υπάρχει ανάμεσα σε εκείνους που έχουν τη δύναμη να ερμηνεύουν και να νοσηματοδοτούν τις ειδήσεις, και σε εκείνους που θεωρούνται αδαείς και που έχουν την ανάγκη να τους δοθεί η γνώση, δηλαδή το ευρύ κοινό. Ο Ranciere (2011) προτείνει ότι οι παρατηρητές των ειδήσεων θα πρέπει να αμφισβητούν τη διάκριση που γίνεται ανάμεσα στον ρόλο του θεατή και του αφηγητή. Πρέπει ο καθένας να διαθέτει τη δύναμη να υιοθετεί τον καθένα από τους δύο ρόλους, να μπορεί να ερμηνεύει και να αφηγείται τις ειδήσεις, όσο και απλώς να κάθεται και να τις παρακολουθεί.

Η ειδησεογραφική κάλυψη συχνά επηρεάζει αρνητικά τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων (Orritt & Harper, 2015). Ένα παράδειγμα αυτού είναι ο σχεδιασμός και η επικύρωση ενός νόμου του 1991 περί επικίνδυνων σκύλων στην Αγγλία, μετά από μια ευρεία ειδησεογραφική κάλυψη ακραίων περιπτώσεων επιθετικότητας σκύλων. Αυτός ο νόμος δεν είχε βασιστεί σε επιστημονικές έρευνες και στην πράξη αποδείχτηκε αναποτελεσματικός στη μείωση των δαγκωμάτων από σκύλους (Klaassen et al., 1996). Η ειδησεογραφική κάλυψη τέτοιων θεμάτων χαρακτηρίζεται από μία έμφαση στην αρνητικότητα και η απουσία διασταύρωσης πληροφοριών, όπου επιλέγονται ακραίες περιπτώσεις που δεν αντιπροσωπεύουν την ευρύτερη πραγματικότητα, όπου το κοινό με βάση τις ειδήσεις και τη ρητορική που αυτές χρησιμοποιούν εξάγει το συμπέρασμα ότι απαιτείται η λήψη κάποιας δράσης για την αντιμετώπιση του φαινομένου – όπως για παράδειγμα, η θέσπιση νομοθεσίας. Ο λαϊκιστικός και αντιδραστικός χαρακτήρας της σύγχρονης πολιτικής, συμβάλλει στη διαιώνιση της συναισθηματικής, πολωμένης, και μεροληπτικής ή κατευθυντικής ειδησεογραφικής κάλυψης (Orritt & Harper, 2015).

Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έχουν θεωρηθεί ως μια απαραίτητη, αν και όχι πάντα αποτελεσματική, πηγή πληροφοριών σχετικά με τους κοινωνικούς και άλλους κινδύνους για το ευρύ κοινό (Wilkinson, 1999). Τα μέσα ενημέρωσης επηρεάζουν τη γνώση και τη στάση του κοινού για ορισμένα είδη κινδύνων (Jacobson et al., 2001) και συμβάλλουν στη διαμόρφωση των αντιλήψεών του σχετικά με το πόσο επικίνδυνη ή

επείγουσα είναι κάποια είδηση. Όπως προτείνει ο Loges (1994), όσο μεγαλύτερος είναι ο αντιληπτός κίνδυνος του κοινού, τόσο σημαντικότερος θεωρείται ο ρόλος των μέσων ενημέρωσης ως πηγής πληροφοριών.

Οι Ghavamnia και Vahid Dastjerdi (2013) έχουν αναφερθεί σε 12 αξίες που χαρακτηρίζουν το περιεχόμενο και την φύση της ειδησεογραφικής κάλυψης και των ατόμων που δραστηριοποιούνται σε αυτή. Οι δώδεκα αυτές κατηγορίες είναι οι εξής. Η αρνητικότητα (negativity) μπορεί να θεωρηθεί ως μια βασική αξία των ειδήσεων. Η αρνητικότητα ενός γεγονότος (καταστροφές, τραυματισμοί, ατυχήματα, δυστυχήματα, θάνατοι, πόλεμοι κ.λπ.) τα οδηγεί να αναφερθούν στις ειδήσεις. Δεν είναι βέβαιο γιατί η αρνητικότητα λαμβάνει τόσο σημαντικό ρόλο στην ειδησεογραφία – ο Fowler (1991) έχει υποστηρίξει ότι δεν υπάρχει κάποιος πρακτικός λόγος που να εξηγεί γιατί προτιμούνται τα αρνητικά γεγονότα στην ειδησεογραφική κάλυψη (Fowler, 1991). Ίσως τα αίτια να είναι ψυχογενή, όπου το ταμπού, το «εκτός ορίων», έχει απήχηση απλώς είναι παράνομο και απαγορευμένο (Ghavamnia & Vahid Dastjerdi, 2013).

Το πρόσφατο των ειδήσεων (recency) ως αξία σημαίνει πως οι ειδήσεις αφορούν γεγονότα που μόλις έχουν συμβεί. Όσο πιο πρόσφατο είναι ένα γεγονός, τόσο πιο αξιοσημείωτο είναι ειδησεογραφικά. Η εγγύτητα (proximity) αφορά το πόσο κοντά γεωγραφικά συμβαίνει ένα γεγονός στους αναγνώστες, τους ακροατές ή τους θεατές. Γενικά, οι άνθρωποι ενδιαφέρονται να μαθαίνουν τί συμβαίνει στην περιοχή τους, στην πόλη τους και στη χώρα τους. Η συμφωνία (consonance) αφορά το βαθμό στον οποίο μια είδηση ταιριάζει με τις νόρμες, ή τα στερεότυπα πλαίσια αναφοράς του κοινού, σχετικά με τα γεγονότα και τους ανθρώπους που απεικονίζονται στην είδηση. Ειδικότερα, οι ειδήσεις και τα γεγονότα που αποτυπώνονται ειδησεογραφικά γίνονται αντιληπτά από το κοινό με βάση τις προκαταλήψεις του, και τα στερεότυπα αυτά αναγείρονται από το κοινό ιδιαίτερα όταν τα γεγονότα που απεικονίζονται δεν συμβαδίζουν με τις προσδοκίες του κοινού (Ghavamnia & Vahid Dastjerdi, 2013). Μία άλλη αξία, η απουσία ασάφειας (unambiguity) αναφέρει ότι όσο πιο ξεκάθαρη είναι μια είδηση, τόσο περισσότερο καλύπτεται ειδησεογραφικά. Η αξία της απρόσμενης εξέλιξης (unexpectedness) αναφέρει ότι τα σπάνια, απροσδόκητα, καινούργια στοιχεία και γεγονότα τείνουν να καλύπτονται ειδησεογραφικά. Η αξία του υπερθετικού βαθμού (superlativeness) έγκειται στο ότι όσο μεγαλύτερη, ηχηρότερη, άμεση, καταστροφική και βίαιη είναι μία είδηση, τόσο το καλύτερο. Οι ειδησεογραφικές αναφορές συχνά

επενδύουν στην αξία του υπερθετικού βαθμού. Επιπλέον, η συνάφεια (relevance) αφορά το βαθμό στον οποίο μια είδηση έχει νόημα και σημασία για το κοινό στο οποίο απευθύνεται (Ghavamnia & Vahid Dastjerdi, 2013).

Η εξατομίκευση (personalization) ως αξία της ειδησεογραφίας υποδηλώνει πως οι ειδήσεις οι οποίες είναι εξατομικευμένες για το κοινό στο οποίο απευθύνονται, προσελκύουν το κοινό περισσότερο από ό,τι η περιγραφή ειδήσεων με έναν γενικευμένο, απρόσωπο τρόπο. Αυτή η αξία χρησιμοποιείται από τις εφημερίδες και τα άλλα μέσα για την προαγωγή συναισθημάτων ταύτισης, ενσυναίσθησης ή αποδοκimasίας στο κοινό (Fowler, 1991). Ο ελιτισμός (elitism) αφορά το στάτους ή το κύρος των ατόμων και των οργανισμών που παρουσιάζονται στις ειδήσεις. Η παρουσίαση προσώπων της ελίτ (πολιτικούς, αστέρες του κινηματογράφου) ή πλούσιων, δυναμικών και ισχυρών κρατών, κρίνεται ως πιο αξιόλογη ειδησεογραφικά σε σύγκριση με την παρουσίαση απλών ανθρώπων ή χωρών που δεν ανήκουν σε μία αντιληπτή ελίτ. Η απόδοση (attribution) αφορά την ποιότητα ή την αξιοπιστία των πηγών στις οποίες βασίζεται μία είδηση (Bell, 1991). Οι ειδησεογραφικές πηγές οι οποίες έχουν κάποια σχέση με κάποιον οργανισμό ή θεσμό που θεωρείται έγκυρος, γενικά προτιμούνται από τις πηγές που προέρχονται από άτομα τα οποία δεν έχουν τέτοιους είδους διασυνδέσεις. Η αληθοφάνεια (factility), ως αξία, τέλος, είναι ο βαθμός στον οποίο μια είδηση αναφέρει γεγονότα και στατιστικά στοιχεία κατά τέτοιο τρόπο ώστε η είδηση να φαίνεται ως αδιαμφισβήτητη, αντικειμενική αλήθεια (Ghavamnia & Vahid Dastjerdi, 2013).

Συμπεράσματα

Με την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης και ανάλυσης των ευρημάτων, εξάγουμε ορισμένα συμπεράσματα που αφορούν το ζήτημα των ψευδών ειδήσεων. Από τη βιβλιογραφική επισκόπηση που πραγματοποιήθηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι, ο όρος "ψευδείς ειδήσεις" είναι μία πολύπλοκη έννοια στην οποία έχουν αποδοθεί πολλοί και διαφορετικοί ορισμοί (Egelhofer, et all, 2020). Ιδιαίτερα από τις αμερικανικές προεδρικές εκλογές του 2016 και έπειτα ο όρος χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει μια σειρά από φαινόμενα που συνδέονται με ζητήματα αλήθειας και πραγματικότητας στη δημοσιογραφία, την πολιτική επικοινωνία, καθώς και στον ακαδημαϊκό και ερευνητικό τομέα (Tandoc, Ling & Lim, 2017). Αν και υπάρχουν πολλοί τρόποι προσέγγισης του όρου, αποτελεί κοινή παραδοχή πως οι ψευδείς ειδήσεις οικειοποιούνται την εμφάνιση και την αίσθηση πραγματικών ειδήσεων, κάτι το οποίο εντοπίζεται εύκολα σε διάφορες πτυχές τους, όπως στην εμφάνιση των ιστότοπων, στον τρόπο με τον οποίο γράφονται τα άρθρα και στον τρόπο με τον οποίο τοποθετούνται οι φωτογραφίες (Edson, et all., 2017).

Μία από τις σημαντικότερες διαπιστώσεις που προέκυψαν από την βιβλιογραφική μελέτη αδιαμφισβήτητο είναι το γεγονός ότι, το φαινόμενο των ψευδών ειδήσεων αντιμετωπίζεται από τους μελετητές ως κοινωνικά και δημοκρατικά προβληματικό. Συγκεκριμένα, οι συζητήσεις επικεντρώνονται στον τρόπο με τον οποίο το φαινόμενο δημιουργεί μη σωστά ενημερωμένους πολίτες, οι οποίοι συχνά μένουν μη σωστά ενημερωμένοι σε ένα περιβάλλον στο οποίο επικρατούν πεποιθήσεις ή απόψεις που συμπίπτουν με τις δικές τους και δεν λαμβάνονται υπόψη εναλλακτικές ιδέες, ενώ επίσης υποστηρίζεται ότι οι πολίτες αυτοί είναι συναισθηματικά ανταγωνιστικοί ή εξοργισμένοι δεδομένης της συναισθηματικής και προκλητικής φύσης πολλών ψεύτικων ειδήσεων (Bakir & McStay, 2018).

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι, ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι ψευδείς ειδήσεις από τους ερευνητές δημιουργεί τελικά έντονη κοινωνική ανησυχία με αποτέλεσμα τελικά να διαμορφώνεται ηθικός πανικός (moral panic) για την παραπληροφόρηση (Bratich, 2020). Το γεγονός αυτό δημιουργεί κατά συνέπεια ένα γενικότερο κλίμα ανησυχίας από κράτη και διεθνείς θεσμούς σχετικά με την επικινδυνότητα των ψευδών ειδήσεων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2017), ενώ επίσης αναγνωρίζεται μία αύξηση των δημοσιογραφικών πρωτοβουλιών με σκοπό την

επαλήθευση πληροφοριών και τον έλεγχο γεγονότων, κάτι το οποίο ενισχύεται και από τις αντίστοιχες βιβλιογραφικές προτάσεις για πολιτικές ρυθμίσεις και ποινικοποιήσεις (Tandoc, et, al., 2019).

Στα πλαίσια αυτά παρατηρείται ότι, ο φόβος που κατασκευάζεται γύρω από τις ψευδείς ειδήσεις συνοδεύεται από την ανάγκη για τον έλεγχο των γεγονότων (fact checking) και την αξιολόγηση των πληροφοριών. Το ζήτημα αυτό φαίνεται πως συζητείται πάντοτε με επίκεντρο τους δημοσιογράφους και τις αξίες του δημοσιογραφικού επαγγέλματος (Silverman, 2014). Η συζήτηση κατευθύνεται κυρίως προς την δημιουργία της ανάγκης και την επισήμανση της σημαντικότητας της ύπαρξης ατόμων και εργαλείων που θα επαληθεύουν τις ειδήσεις και γενικότερα τις πληροφορίες που δημοσιεύονται (Hermida, 2012). Ακόμα και όταν γίνεται αναφορά στα εμπόδια που μπορεί να προκύψουν, όπως ο μη επαρκής χρόνος σε σχέση με τον όγκο πληροφοριών ή τα αναξιόπιστα εργαλεία ελέγχου γεγονότων, η ευθύνη αντιμετώπισης τους αποδίδεται και πάλι στο δημοσιογραφικό επάγγελμα και μόνο (Graves, 2018). Με άλλα λόγια, φαίνεται πως η προσοχή στρέφεται στην απόδοση ευθυνών αποκλειστικά στο δημοσιογραφικό επάγγελμα και αποκρύπτεται ο ρόλος των πολιτικών ή των κυβερνητικών και μη φορέων.

Εκτός από τη δύναμη των ψευδών ειδήσεων, ένα ακόμα ζήτημα που απασχολεί σημαντικά τη διεθνή κοινότητα είναι η δύναμη της εποχής της μετά-αλήθειας να κατευθύνει την προσοχή του κοινού (Sismondo, 2017). Η έννοια της μετά-αλήθειας συγχωνεύεται μέσα σε μία αφήγηση, η οποία τοποθετεί την επιστήμη, τους διανοούμενους, τους ακαδημαϊκούς και την μορφωμένη ελίτ στο στρατόπεδο της αλήθειας, σχηματίζοντας ένα προπύργιο ενάντια στην περαιτέρω εξάπλωση της μετά-αλήθειας και του αυταρχισμού. Στη βιβλιογραφία το φαινόμενο αντιμετωπίζεται με τρόπο που μοιάζει με μία υποτροπή σε παλιές και προβληματικές διχογνωμίες και όχι μία ανάλυση του πραγματικού πλαισίου (Brown, 2019). Η έννοια της μετά-αλήθειας συνοψίζει ουσιαστικά την κυρίαρχη αντίληψη ότι η αλλαγή συμβαίνει στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι ερμηνεύουν την πραγματικότητα μέσα από τις ειδήσεις και ότι η στροφή αυτή επηρεάζει την αντίληψη του τι είναι αλήθεια ή ψέμα (Capilla, 2020).

Το καθεστώς της μετά-αλήθειας μπορεί να διαμορφωθεί από ποικίλους παράγοντες, όπως είναι η σκόπιμη διακίνηση ψευδών πληροφοριών στο διαδίκτυο ή στρατηγική πολιτική επικοινωνίας που βασίζεται στη χειραγώγηση με την χρήση troll (Cosentino,

2020). Στη σύγχρονη εποχή με την κυριαρχία των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, δημιουργείται το πρόσφορο έδαφος για την εμφάνιση τέτοιων μορφών επικοινωνίας που οδηγούν σε κατάσταση μετά-αλήθειας (Cosentino, 2020). Το γεγονός αυτό ευνοεί την ανάπτυξη του λαϊκισμού, ένα θέμα που απασχολούσε κατ' εξοχήν την πολιτική σκηνή και εμφανίζεται στο ιδεολογικό φάσμα της αριστεράς ή της δεξιάς με διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με το κατεστημένο στο οποίο εναντιώνεται (Prior, 2021).

Γενικότερα, επικρατεί η άποψη ότι οι λαϊκιστές προβάλλουν την αλήθεια μονομερώς αποκρύπτοντας επιλεκτικά πτυχές της, άρα η αλήθεια είναι άμεσα συνυφασμένη με την εκάστοτε κομματική και ιδεολογική προσέγγιση (Waisbord, 2018). Οι λαϊκιστές πολιτικοί υποστηρίζουν πως η αλήθεια η οποία προβάλλουν πηγάζει από τον ίδιο τον λαό (*vox populi*) και έρχεται αντιμέτωπη με τις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις (Cosentino, 2020). Η εισαγωγή των γνωσιολογικών αντιθέσεων μεταξύ αλήθειας και μετά-αλήθειας έχει επηρεάσει σημαντικά την αντιπαράθεση μεταξύ των πολιτικών λόγων στη δημόσια σφαίρα. Η διχοτόμηση «αλήθεια εναντίον ψέματος» ταυτίστηκε με την διχογνωμία «εκσυγχρονισμός εναντίον λαϊκισμού». Όπου εκσυγχρονισμός εννοείται η αλήθεια, ο ορθολογισμός άρα και η υπευθυνότητα, ενώ ο λαϊκισμός ταυτίζεται με το ψέμα, την ανευθυνότητα και τον παραλογισμό. Με άλλα λόγια, ο λαϊκισμός παρουσιάζεται ως μία αποκλίνουσα μορφή πολιτικής (Galanopoulos & Stavrakakis, 2019). Η συζήτηση αυτή ουσιαστικά προϋποθέτει τη μετατροπή της πολιτικής αντιπαράθεσης σε μία υποθετικά ουδέτερη γνωσιολογική συζήτηση γύρω από την αλήθεια (Galanopoulos & Stavrakakis, 2019).

Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα του ερευνητικού μέρους της παρούσας εργασίας μπορούμε να προβούμε σε κάποιες προτάσεις. Αξίζει αρχικά να σημειωθεί ότι, για να μπορέσει να διαμορφωθεί μία ουσιαστική συζήτηση για τον ρόλο των δημοσιογράφων στην αντιμετώπιση των ψευδών ειδήσεων, κρίνουμε απαραίτητη προϋπόθεση να λαμβάνονται υπόψη διάφοροι παράγοντες. Εκτός λοιπόν από την ταχύτητα μετάδοσης μιας είδησης και τον καταιγισμό πληροφοριών της σύγχρονης εποχής, συνισταμένη του αποτελέσματος της εργασίας των δημοσιογράφων αποτελούν επίσης τα μέσα όπου εργάζονται και η κατεστημένη εξουσία. Πιο συγκεκριμένα, αδιαμφισβήτητα η ταχύτητα αποτελεί έναν από τους βασικότερους ανασταλτικούς παράγοντες ελέγχου των ειδήσεων, καθώς ο

ανταγωνισμός είναι αμείλικτος. Ταυτόχρονα όμως, υποστηρίζουμε ότι η ιδεολογική κατεύθυνση του μέσου μπορεί πολλές φορές να οδηγήσει τους επαγγελματίες σε αδιέξοδα.

Ο ρόλος των δημοσιογράφων την εποχή της μετά-αλήθειας αποτελεί πρόκληση. Η εποχή επιβάλλει συνεχώς διλήμματα, ενώ το επάγγελμα γίνεται σταδιακά όλο και πιο σύνθετο τόσο λόγω της εξέλιξης της τεχνολογίας που επηρεάζει την εύρεση, δημιουργία και αναπαραγωγή των ειδήσεων, όσο και από ηθικής πλευράς. Ο τρόπος με τον οποίο ασκείται το επάγγελμα σε καμία περίπτωση δεν παραμένει ίδιος με το παρελθόν, καθώς η εποχή επιβάλλει άμεση ενημέρωση αλλά και κατάθεση απόψεων από τους εργαζόμενους στα ΜΜΕ. Η δημοσιογραφία των πολιτών πιο επίκαιρη από ποτέ μέσω των κοινωνικών δικτύων, ισχυροποιεί τον κυρίαρχο λόγο που αντιμετωπίζει τον δημοσιογράφο ως «πυλωρό», που καλείται να φιλτράρει τις πληροφορίες, να διασταυρώνει και να προωθεί αληθινές ειδήσεις.

Η διασπορά των ψευδών ειδήσεων και το πέρασμα στην εποχή της μετά-αλήθειας θέτει όλο και περισσότερο στο επίκεντρο των συζητήσεων την αναζήτηση λύσεων για τον περιορισμό τους. Για τον σκοπό αυτό ωστόσο, πιστεύουμε ότι δεν πρέπει να επικεντρωθούμε απλά στον ρόλο του δημοσιογράφου, χωρίς αυτό να υποδεικνύει ότι δεν κρίνεται απαραίτητη η κατάλληλη εκπαίδευση των επαγγελματιών των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Όλες αυτές οι συζητήσεις γύρω από το ζήτημα θα πρέπει να αποτελέσουν αφετηρία για την έναρξη μιας συζήτησης στους κόλπους της δημοσιογραφίας, μέσω των Ενώσεων Συντακτών, των Ενώσεων των Ιδιοκτητών αλλά και των ίδιων των δημοσιογράφων για την κατάρτιση και εκπαίδευσή τους. Για τον σκοπό αυτό κρίνεται απαραίτητη η συμβολή της πολιτείας μέσα από χρηματοδοτήσεις ώστε να υλοποιηθεί η επιμόρφωση των επαγγελματιών.

Επιπλέον, όμως δεν πρέπει να παραβληθεί ο ρόλος των καταναλωτών ειδήσεων. Κρίνεται λοιπόν αναγκαία και η εκπαίδευση των καταναλωτών ώστε να είναι σε θέση να αναγνωρίζουν τις ψευδείς ειδήσεις να είναι υποψιασμένοι, ώστε να μην στέκονται παθητικά απέναντι στο ζήτημα. Μία καλή πρόταση για την υλοποίηση του προηγούμενου θα μπορούσε να είναι η ένταξη των τρόπων αντιμετώπισης των πλαστών πληροφοριών στα σχολικά εγχειρίδια ή τα προγράμματα δια βίου μάθησης και εκπαίδευσης των ενηλίκων. Η παιδεία ως προς τα μέσα και τις ειδήσεις (news/media literacy), αποτελεί την πρόκληση της εποχής.

Το στοίχημα στην εποχή της μετά-αλήθειας δεν είναι απλά ο επαναπροσδιορισμός του ρόλου του δημοσιογράφου, αλλά και η επαναδραστηριοποίηση του πολίτη. Σε αυτή την εποχή όπου η έννοια της αμφισβήτησης είναι πιο επίκαιρη από ποτέ άλλοτε και που συνεχώς αναζητείται η αλήθεια, όπως και αν αυτή τελικά ορίζεται, καταλήγουμε στο ότι η κριτική σκέψη αποτελεί το βασικό ζητούμενο. Όπως πολύ σοφά αναφέρει ο Παρμενίδης «Το γαρ αυτό νοεῖν ἐστί τε καὶ εἶναι».

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Adair, B & Stencel, M. (2016). How we identify fact-checkers. *Duke Reporter's Lab*. Ανακτήθηκε από: <http://reporterslab.org/how-we-identify-fact-checkers/>
- Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017). Social Media and Fake News in the 2016 Election. *Journal of Economic Perspectives*, 31(2), 211-236. doi: <https://doi.org/10.1257/jep.31.2.211>
- Amazeen, M. A. (2020). Journalistic interventions: The structural factors affecting the global emergence of fact-checking. *Journalism*, 21 (1), 95-111. DOI: 10.1177/1464884917730217
- Amazeen, M., A. (2015). Revisiting the Epistemology of Fact-Checking, *Critical Review*, 27 (1), 1-22. DOI:10.1080/08913811.2014.993890
- Bakir, V. & McStay, A. (2018). Fake News and The Economy of Emotions. *Digital Journalism*, 6 (2), 154-175. DOI: 10.1080/21670811.2017.1345645
- Bell, A. (1991). *The language of news media*. Blackwell.
- Benham, J. (2020). Best Practices for Journalistic Balance: Gatekeeping, Imbalance and the Fake News Era. *Journalism Practice*, 14(7), 791-811, DOI: 10.1080/17512786.2019.1658538
- Bennett, L., & Livingston, S. (2018). The disinformation order: Disruptive communication and the decline of democratic institutions. *European Journal of Communication*, 33(2), 122 –139. doi:10.1177/0267323118760317journals.sagepub.com/home/ejc
- Borden, S. & Tew, Ch. (2007). The role of journalist and the performance of journalism: Ethical lessons from “fake” news (seriously). *Journal of Mass Media Ethics: Exploring Questions of Media Morality*, 22(4), 300-314.
- Boyatzis, R.E. (1998). *Transforming qualitative information: thematic analysis and code development*. Sage.

- Bracciale, R. & Martella, A. (2017). Define the populist political communication style: the case of Italian political leaders on Twitter. *Information, Communication & Society*.
- Brandtzaeg, P. B., Følstad, A. & Chaparro- Domínguez, M. A. (2018). How Journalists and Social Media Users Perceive Online Fact-Checking and Verification Services, *Journalism Practice*, 12 (9), 1109-1129. DOI: 10.1080/17512786.2017.1
- Bratich, J. (2020). Civil Society Must Be Defended: Misinformation, Moral Panics and Wars of Restoration. *Communication, Culture & Critique*, 13, 311-332.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Brown, K. (2019). Unpacking post-truth. *Critical Policy Studies*, 13(4), 432-436.
- Bryman, A. (2017). Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας. Αθήνα: Gutenberg
- Buckingham, D. (2019). Teaching Media in a Post-Truth Age: Fake news, media bias and the challenge for media literacy education. *Cultura y Educacion*, 31(2), 1-19.
- Bufacchi, V. (2021). Truth, lies and tweets: A consensus theory of Post-truth. *Philosophy and Social Criticism*, 47(3), 347-361.
- Burnard, P. (1996). Teaching the analysis of textual data: An experiential approach. *Nurse Education Today*, 16, 278-281.
- Burns, N., & Grove, S. K. (2005). *The practice of nursing research: Conduct, critique & utilization*. Elsevier Saunders.
- Canovan, M. (1981). *Populism*. New York, NY: Harcourt Brace Jovanovich.
- Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47(1), 2-16.
- Capilla, P. (2021). Post-Truth as a Mutation of Epistemology in Journalism. *Media and Communication*, 9(1). 313-322.
- Cavanagh, S. (1997). Content analysis: Concepts, methods and applications. *Nurse Researcher*, 4, 5-16.

- Cohen, S. (1972). *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. London: Paladin.
- Cole, F. L. (1988). Content analysis: Process and application. *Clinical Nurse Specialist*, 2(1), 53-57.
- Cosentino, G. (2020). *Social Media and the Post-Truth World Order: The Global Dynamics of Disinformation*. Cham, Switzerland: Palgrave Pivot.
- Edson C., Tandoc Jr., Zheng Wei Lim & Ling, R. (2018). Defining “Fake News”. *Digital Journalism*, 6(2), 137-153. DOI: 10.1080/21670811.2017.1360143
- Egelhofer, J. L., Aaldering, L., Eberl, J. M., Galyga, S. & Lecheler, S. (2020). From Novelty to Normalization? How Journalists Use the Term “Fake News” in their Reporting, *Journalism Studies*, 21 (10), 1323-1343, DOI: 10.1080/1461670X.2020.1745667
- Egelhofer, J., & Lecheler, S. (2019). Fake news as a two-dimensional phenomenon: a framework and research agenda. *Annals of the International Communication Association*, 43(2), 97-116. doi:10.1080/23808985.2019.1602782
- El-Sharawy, S. (2017). “*With Extreme Bias: Consuming Media in the Trump Era.*” Paper presented at SXSW Interactive, Austin, Texas, March 10–16.
- Engesser, S., Ernst, N., Esser, F. & Büchel, F. (2017). Populism and social media: How politicians spread a fragmented ideology. *Information, Communication & Society*, 20(8), 1109-1126. Doi: 10.1080/1369118X.2016.1207697
- Ernst, N., Blassnig, S., Engesser, S., Büchel, F. & Esser, F. (2019). Populists Prefer Social Media Over Talk Shows: An Analysis of Populist Messages and Stylistic Elements Across Six Countries. *Social Media + Society*, 1-14.
- Flew, T. & Iosifidis, P. (2020). Populism, globalization and social media. *The International Communication Gazette*, 82 (1), 7-25.
- Fowler, R. G. (1991). *Language in the news: Discourse and ideology in the press*. Routledge.
- Galanopoulos, A. & Stavrakakis, Y. (2019). Populism, Anti-populism and Post-truth in Crisis-ridden Greece. *Populismus Working Papers*, 10.

- Ghavamnia, M., & Vahid Dastjerdi, H. (2013). Evaluation in media discourse: Contrasts among journalists in reporting an event. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 70, 447-457.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.01.082>.
- Graves, L. & Cherubini, F. (2016). *The rise of fact-checking sites in Europe: Digital News Project*. Reuters Institute for the Study of Journalism.
- Graves, L. (2018). Boundaries Not Drawn. *Journalism Studies*, 19 (5), 613-631.
DOI:10.1080/1461670X.2016.1196602
- Guthrie, J., Yongvanich, K., & Ricceri, F. (2004). Using content analysis as a research method to inquire into intellectual capital reporting. *Journal of Intellectual Capital*, 5, 282-293.
- Haiden, L., & Althuis, J. (2018). *The Definitional Challenges of Fake News*. Ανάκτηση από http://sbp-brims.org/2018/proceedings/papers/challenge_papers/SBP-BRiMS_2018_paper_116.pdf
- Hermida, A. (2012). Social journalism: Exploring how social media is shaping journalism. In Siapera, E. & Veglis, A. (eds) *The Handbook of Global Online Journalism*. Wiley & Sons.
- Hirst, M. (2017). Towards a political economy of fake news. *The Political Economy of Communication*, 5(2), 82–94.
- Jacobson, S. K., Monroe, M. C., & Marynowski, S. (2001). Fire at the wild land interface: The influence of experience and mass media on public knowledge, attitudes, and behavioral intentions. *Wildlife Society Bulletin*, 29(3), 929-937.
- Jahng, M. R., Eckert, S. & Metzger-Riftkin, J. (2021). Defending the Profession: U.S. Journalists’ Role Understanding in the Era of Fake News. *Journalism Practice*. DOI: 10.1080/17512786.2021.1919177
- Johnston, J. & Forde, S. (2017). Churnalism. *Digital Journalism*, 5(8), 943-946.
- Kavada, A. (2018). Editorial: media and the “populist moment”. *Media, Culture & Society*, 40 (5), 742-744.
- Klaassen, B., Buckley, J. R., & Esmail, A. (1996). Does the dangerous dogs act protect against animal attacks: A prospective study of mammalian bites in the accident

- and emergency department. *Injury*, 27(2), 89-91. [https://doi.org/10.1016/0020-1383\(96\)83411-5](https://doi.org/10.1016/0020-1383(96)83411-5).
- Kovach, B., & Rosenstiel, T. (2001). *The elements of journalism: What newspeople should know and the public should expect*. New York: Three Rivers Press.
- Kyngas, H., & Vanhanen, L. (1999). Content analysis. *Hoitotiede*, 11, 3-12.
- Lauri, S., & Kyngas, H. (2005). *Developing theories*. Werner Soderstrom.
- Lazer, D., Baum, M., Benkler, Y., Berinsky, A., Greenhill, K., Menczer, F., Zittrain, J. (2018). The science of fake news. *Science*, 359(6380), 1094-1096. doi:10.1126/science.aao2998
- Loges, W. E. (1994). Canaries in the coalmine: Perceptions of threat and media systems dependency relations. *Communication Research*, 21, 5-24.
- Maldonado, M.A. (2017). *Rethinking populism in the digital age: Social networks, political affects, and post-truth democracies*. Congreso AECPA, Santiago de Compostela, 20–22 September.
- Mena, P. (2019). Principles and Boundaries of Fact-checking: Journalists' Perceptions. *Journalism Practice*, 13 (6), 657-672. DOI: 10.1080/17512786.2018.1547655
- Miro-Llinares, F. & Aguerri, J.C. (2021). Misinformation about fake news: A systematic critical review of empirical studies on the phenomenon and its status as a “threat”. *European Journal of Criminology*, 00(0), 1-19.
- Mudde, C. & Kaltwasser, C., R. (2017). *Λαϊκισμός: Μια συνοπτική εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Nardelli, A. & Silverman, C. (2016). “Italy’s Most Popular Political Party Is Leading Europe in Fake News and Kremlin Propaganda.” *BuzzfeedNews*, https://www.buzzfeed.com/albertonardelli/italys-most-popular-political-party-is-leading-europe-in-fake?utm_term=.dhGdYQG7x#.mm3d1axYp.
- Neundorf, K. (2002). *The content analysis guidebook*. Sage.
- Orritt, R., & Harper, C. (2015). Similarities between the representation of “aggressive dogs” and “sex offenders” in the British news media. In H. Marcus (Ed.), *Who’s*

- talking now? Multispecies relations from human and animals' points of view* (pp. 245-258). Inter-Disciplinary Press.
- Polit, D. F., & Beck, C. T. (2004). *Nursing research: Principles and methods*. Lippincott Williams & Wilkins.
- Porpora, D. V. (2020). Populism, citizenship, and post-truth politics, *Journal of Critical Realism*, 19 (4), 329-340.
- Prior, H. (2021). Digital populism and disinformation in post- truth times. *Communication and society*, 34 (4), 49-64.
- Ranciere, J. (2011). *The emancipated spectator*. Verso.
- Rogerson, K. S. (2013). “Fact-Checking the Fact-Checkers: Verification Web Sites, Partisanship and Sourcing.” Paper presented at the annual meeting for the Society APSA 2013 Annual Meeting Paper, Chicago, US.
- Ryan, G.W. & Bernard, H.R. (2000). Data management and analysis methods. In Denzin, N.K. and Lincoln, Y.S., (eds). *Handbook of qualitative research, second edition*. Sage, 769-802.
- Sandelowski, M. (1995). Qualitative analysis: What it is and how to begin? *Research in Nursing & Health*, 18, 371-375.
- Schapals, A. K. (2018). Fake News. *Journalism Practice*, 12 (8), 976-985.
- Schlesinger, Ph. (2020). After the post-public sphere. *Media, Culture & Society*, 42(7-8), 1545-1563.
- Sengul, K. (2019). Populism, democracy, political style and post-truth: issues for communication research. *Communication Research and Practice*, 5 (1), 88-101.
- Shapiro, I., Brin, C., Bédard-Brûlé, I., & Mychajlowycz, K. (2013). *Verification as a Strategic Ritual: How Journalists Retrospectively Describe Processes for Ensuring Accuracy*. *Journalism Practice*, 7,(6).
- Silverman, C. (2014). *The Verification Handbook. Ultimate Guideline on Digital Age Sourcing for Emergency Coverage*. Maastricht: The European Journalism Centre.

- Silverman, C., Hall, E., Strapagiel, L., Singer-Vine, J. & Hamza, S. (2016). “Hyperpartisan Facebook Pages Are Publishing False and Misleading Information at an Alarming Rate.” *Buzzfeed News*, October 20. https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/partisan-fb-pages-analysis?utm_term=.gaWbVjmoq#.etJ0Wk37V.
- Singer, B. C. J. (2021). Populism and the separation of power and knowledge. *Thesis Eleven*, 164(1), 120-143.
- Sismondo, S. (2017). *Post-truth? Social Studies of Science*, 47(1), 3-6.
- Sunstein, C. (2001). *Echo Chambers: Bush Vs. Gore, Impeachment, and beyond*. Princeton, N.J: Princeton University Press
- Tambini, D. (2017). *Fake News: Public Policy Responses. Media Policy Brief 20*. London: Media Policy Project, London School of Economics and Political Science.
- Tandoc, E., Ling, R., & Lim, Z. (2017). DEFINING “FAKE NEWS”. A typology of scholarly definitions. *Digital Journalism*, 18 doi:<https://doi.org/10.1080/21670811.2017.1360143>
- Waisbord, S. (2018). Why populism is troubling for democratic communication. *Communication Culture & Critique*, 11, 21–34.
- Wardle, C. (2014). Verifying User-Generated Content. In Craig Silverman (eds) *The Verification Handbook. Ultimate Guideline on Digital Age Sourcing for Emergency Coverage*. Maastricht: The European Journalism Centre.
- Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). *INFORMATION DISORDER: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making*. Council of Europe. Ανάκτηση από <https://rm.coe.int/information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research/168076277c>
- Wason, P. C. (1960). “On the Failure to Eliminate Hypotheses in a Conceptual Task.” *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 12 (3): 129–140.
- Weyland, K. (2001). Clarifying a contested concept – populism in the study of Latin American politics. *Comparative Politics*, 34(1), 1–22.

Wilkinson, I. (1999). News media discourse and the state of public opinion on risk. *Risk Management*, 1(4), 21-31.

Ελληνική

Γαλάνης, Π. (2018). Ανάλυση δεδομένων στην ποιοτική έρευνα: Θεματική ανάλυση. *Archives of Hellenic Medicine*, 35(3), 416–421.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2017). *Κοινή Έκθεση σχετικά με την εφαρμογή του Κοινού πλαισίου για την αντιμετώπιση των υβριδικών απειλών - Απόκριση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Βρυξέλλες. Ανάκτηση από <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017JC0030&from=EL>

Ευσταθιάδης, Σ. (2008). *Οι ΗΠΑ «κατασκεύασαν» τα όπλα του Ιράκ* [online]. Το Βήμα Online, 24 Νοεμβρίου 2008. <https://www.tovima.gr/2008/11/24/world/oi-ipa-kataskeyasan-ta-opla-toy-irak>.

Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα.

Τσιώλης, Γ. (2016). *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες*. Ανάκτηση από Research Gate: https://www.researchgate.net/publication/296014223_Analyse_poiotikon_dedomenon_dilemmata_dynatotetes_diadikasies